

Bijlage 7 (IDM vergadering 6 november)

Symposium Graasboeren, Natuurdoelen en Oude Koeien

18 april 2002, Heeswijk

Verslag

Voorbereiding:

Op initiatief van de Stichting Het Brandrode Rund is medio 2001 gestart met de voorbereiding van een symposium. Doel was: het aantonen van de meerwaarde van oude, streekeigen veerassen in het beheer van natuur en landschap. In het kader van het proces van plattelandsvernieuwing is gekozen voor een concept waarin een directe koppeling gelegd kan worden met concrete uitvoeringsprojecten in de Meierij. Er is een voorbereidingsgroep samengesteld waarin de volgende personen zitting hadden:

Paul van Kerkhoven	Buro Coördinaat; namens de Stichting Het Brandrode Rund
Loek Hilgers	Buro Coördinaat, namens de Stichting Het Brandrode Rund
Ger van den Oetelaar	wethouder gemeente Boxtel en voorzitter van het
	Innovatieplatform Duurzame Meierij (IDM), namens het IDM
Leffert Elving	namens Stichting Zeldzame Huisdierrassen (SZH)
Hinke Fiona Cnossen	namens SZH
Joska Zinkweg	presentatrice; als onafhankelijk dagvoorzitter
Sabine Cordfunke	secretaris van de voorbereidingsgroep; stagiaire bij de Stichting
	Het Brandrode Rund, vanuit de Agrarische Hogeschool 's-
	Hertogenbosch.

De voorbereidingsgroep vergaderde formeel vier maal, waarvan drie maal in het zalencentrum De Waalbrug te Zaltbommel en eenmaal op het gemeentehuis te Boxtel. Tussen de vergaderingen door was er intensief informeel contact, met name tussen Buro Coördinaat (verantwoordelijk voor de concrete uitvoering) en Joska Zinkweg. Er werd een werkbezoek gebracht aan de beoogde locatie (Kasteel Heeswijk) en er werden voorbereidende besprekingen gevoerd met enkele sprekers. Daarnaast is uitvoerig overleg gevoerd met contactpersonen in verband met het opstarten van concrete projecten.

Door Under Ice, bureau voor vormgeving, werd een folder vervaardigd die een ruime verspreiding gekregen heeft. Daarnaast werd het symposium aangekondigd in het kwartaalschrift "Zeldzaam Huisdier" van de SZH. Contacten met sprekers werden gelegd door Buro Coördinaat en in een enkel geval door tussenkomst van Helmer Wieringa, innovatiemanager van IDM. Toezeggingen voor een financiële bijdrage om de organisatie mogelijk te maken werden verkregen van het Innovatie Platform Duurzame Meierij, van de provincie Noord-Brabant en van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Zuid en van Praktijkonderzoek Veehouderij. Een financiële verantwoording van het symposium is als afzonderlijke bijlage toegevoegd aan dit verslag.

Het Symposium

Het symposium vond plaats op 18 april 2002 in de Wapenzaal van Kasteel Heeswijk te Heeswijk. In totaal waren er tachtig deelnemers. Opvallend was de diverse herkomst. De

bijdragen van de negen inleiders vonden een bijzonder aandachtig gehoor. Op vrijwel alle bijdragen volgde een bijzonder levendige discussie. Alle sprekers, op twee na, hebben hun bijdrage schriftelijk aangeleverd. Deze bijdragen worden gebundeld en als symposiumverslag uitgegeven. Deze bundel zal binnenkort verschijnen en worden toegezonden aan de deelnemers. De bijdrage van de heer Bakker, namens het ministerie van LNV, is weliswaar niet schriftelijk aangeleverd, maar in overleg met hem is zijn bijdrage geredigeerd op basis van de door hem gepresenteerde sheets. De bundel verschijnt naar verwachting in de loop van de maand oktober 2002.

Publiciteit.

Het symposium heeft een behoorlijke publiciteit gegenereerd. Over het symposium is bericht in verschillende edities van het Brabants Dagblad, alsmede in de Gelderlander. Daarnaast verschenen naar aanleiding van het symposium verslagen en artikelen in de vakpers. Het tijdschrift "Het Schaap" wijdde er uitgebreid aandacht aan, evenals "Veeteelt" en "OOGST". Bedoelde artikelen zijn als bijlagen toegevoegd aan dit verslag.

Inmiddels zijn vrijwel alle bijdragen aan het symposium op schrift gesteld. Er is contact gelegd met een vormgever en een drukkerij in verband met de publicatie, welke op korte termijn is voorzien. De symposiumbundel wordt toegezonden aan alle deelnemers en daarnaast tegen kostprijs aangeboden aan belangstellenden.

Niet onvermeld mag blijven het stageverslag "Symposium Natuurbegrazing met oude huisdierrassen" door Sabine Cordfunke (HAS Den Bosch, begeleidend docent G.J. Duives, Dongen, 2002, 61 pagina's).

De organisatoren zijn van verschillende zijden benaderd met verzoeken tot toezending van de bundel. Er lijkt behoefte te zijn aan een vervolg op het symposium.

Gekoppelde concrete projecten.

Op basis van eerdere of inmiddels opgestarte contacten is met verschillende personen gesproken over het starten van (betaalde) begrazingsactiviteiten met zeldzame huisdierrassen. Hierbij wordt het oorspronkelijk voorkomen in de regio betrokken. In de eerste projecten wordt daarom de nadruk gelegd op Brandrode runderen. Gebleken is, dat het opstarten van dergelijke projecten een langere voorbereidingstijd vergt. Onderstaand worden de inspanningen die gedurende de voorbereiding naar het symposium en in de nasleep daarvan zijn ondernomen, kort opgesomd. Drie van de in dit kader opgestarte contacten hebben inmiddels concreet resultaat opgeleverd: in begrazingsprojecten bij J. Martens Hemelrijksche Hoeve, Biezenmortel, J. van Kemenade te Liempde en W. van der Schoot te Oirschot lopen inmiddels Brandrode runderen. Bij gelegenheid van de Meierijthemapdag op 10 oktober 2002 zal het bedrijf van Van Kemenade bezocht worden.

1. Hemelrijksche Hoeve, J. Martens. Door Martens is overleg opgestart met Brabants Landschap inzake inrichting en beheer van ca. 10 ha. grasland. De percelen in eigendom van resp. Brabants Landschap en Martens liggen om en om grenzend aan elkaar. Er is een integraal plan voor inrichting en begrazingsbeheer gemaakt en uitgevoerd. Door tussenkomst van de Stichting Het Brandrode Rund is het gelukt hier een fokgroep brandrode runderen te plaatsen van vier stamboekmoederdieren en een stamboekfokstier. Zolang het aantal brandroden nog te laag is wordt de groep voor de natuurbegrazingsdoeleinden voorlopig nog uitgebreid met jongvee uit Martens' reguliere melkveestapel. Met Natuurmonumenten wordt nog overlegd over uitbreiding van dit integrale beheer met enkele aangrenzende en nabijgelegen percelen in eigendom van N.M. Afhankelijk van faciliteiten die door Brabants Landschap wel of niet kunnen worden geboden, kan dit interessante project in de overgangszone Drunense Duinen – de Brand

nog uitgebreid worden met percelen in eigendom bij Martens. De begrazing met runderen speelt een belangrijke rol bij het beheer van de Das (*Meles meles*) die in het Nationaal Park geïntroduceerd is.

2. Van Kemenade, Liempde. Het bedrijf is, op initiatief van Van Kemenade zelf, omgebouwd van een regulier melkveebedrijf naar een biologisch-dynamisch zoogkoeienbedrijf. Door bemiddeling van de Stichting Het Brandrode Rund is een kleine fokgroep opgestart. Een stamboekfokstier is aangekocht van het Boerenbondmuseum te Gemert. Overleg over gunstige inscharringsvoorwaarden in reservaatgrond van Brabants Landschap in het stroomgebied van de Dommel bleef nog zonder resultaat. (zie punt..)
3. Van der Schoot te Oirschot. Enkele van de koeien bij van Oirschot konden goedgekeurd worden voor het Stamboek Het Brandrode Rund. Twee fraaie stamboekstieren konden worden aangekocht van Biologische Natuurboerderij "Aan de dijk" te Beuningen, zodat een perspectiefvolle fokgroep aanwezig is. De dieren worden ingeschaard op reservaatgrond van Brabants Landschap in de Mortelen.
4. Er is overleg gepleegd met Staatsbosbeheer, Beheereenheid Midden-Brabant, Van Kemenade en Peijnenburg inzake de mogelijkheid van meerjarige inscharringscontracten op gronden van Staatsbosbeheer met gunstige voorwaarden voor het inscharen van zeldzame landbouwhuisdierrassen. Dit overleg zal in dit najaar worden voortgezet. Bij voorkeur zou het moeten worden opgeschaald naar een groep "agrarisch natuurbeheer" van de Woudboeren met als doel (lieft gecertificeerde) begrazingsbedrijven een reële start te verschaffen.
5. Buiten het directe werkingsgebied van de Meierij is door tussenkomst van de Stichting Het Brandrode Rund een begrazingsproject gestart, waarbij een agrarisch ondernemer (graasboer) een groep brandrode runderen onder gunstige voorwaarden inzet in terreinen van Natuurmonumenten (Th. van Schaijk; natuurontwikkelingsproject Groenendijk te Oss).
6. Overleg door Buro Coördinaat met Natuurmonumenten over het opstarten van kuddebegrazing met Kempische heideschape door een begrazingsbedrijf in het Nationaal Park de Loonse en Drunense Duinen heeft nog niet tot resultaat geleid.

Evaluatie.

Op grond van de levendige discussie kan vastgesteld worden dat met het symposium een onderwerp werd aangeroerd dat zich in een levendige belangstelling mag verheugen. Vooral vertegenwoordigers uit de hoek van graasbedrijven, agrarische natuurverenigingen en terreinbeherende instanties (Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, maar b.v. ook Amsterdamse Waterleidingduinen) gaven blijk van hun belangstelling. Alleen uit de hoek van de provinciale landschappen bleef de belangstelling achter bij de verwachting.

Van belang was met name de discussie die gevoerd kon worden met de heer Bakker van LNV over de wijze van vergoeding voor de z.g. "groene diensten". Ook kon van gedachten gewisseld worden over de werking en effectiviteit van de subsidieregeling SZL02.

Van groot belang voor de discussies bleek onder meer het onderzoek van Corporaal (Praktijkonderzoek Veehouderij), waaruit geconcludeerd moest worden dat natuurbegrazing niet kostendekkend is in een normale bedrijfseconomische situatie. Bij het inzetten van oude inheemse rassen ligt dat nog een fractie ongunstiger. Betaling van de groene dienst "natuurbeheer" kan dan uitkomst bieden.

Van bijzondere waarde was tevens de bijdrage van Bokdam die benadrukte dat het beheer van natuurrijke, voedselarme, open landschappen onder noordwesteuropese omstandigheden niet kan zonder seizoensbegrazing. De co-evolutie van de biodiversiteit in dergelijke gebieden en

de daarvoor gebruikte veerassen (met als sprekend voorbeeld: heide-biotoop – heideschaap) is allereerst gebaat bij het voortzetten van de afhankelijke relatie.

De bijdrage van Hiemstra benadrukte de in-situ-conservering als middel voor het behoud van agrobiodiversiteit.

Belangrijk – en enigszins verrassend -in de bijdrage van Van Beek was het pleidooi daarin voor een gedegen certificering van begrazingsbedrijven: de daartoe benodigde specifieke deskundigheid moet onderkend en gewaardeerd worden. Dit punt lijkt inmiddels overgenomen te worden door organisaties zoals “In Natura” van LTO.

Samenvattend kan zonder meer gesteld worden dat het symposium een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de thematiek van natuurbegrazing. Met name de insteek om dit te beschouwen als “groene dienst” en daarmee de agrarische productiedwang te verlagen betekent een nieuwe kijk op relatie tussen boer en natuurbeheer. De vragen die voor de nabije toekomst open liggen zijn ten eerste die van de financiering van de groene diensten en daarnaast de ondersteuning van het in stand houden van de oude inheemse landbouwhuisdieren.

Naar verwachting zal het resultaat ervan onder meer merkbaar zijn in de contacten die nu gelegd konden worden tussen vertegenwoordigers van verschillende disciplines die meer dan verwacht op een lijn bleken te zitten.

Namens Stichting Het Brandrode Rund

Drs. L. Hilgers

Bijlagen:

- Financiële verantwoording
- Enkele persberichten

Enige bespiegelingen naar aanleiding van het symposium van 18 april 2002

Loek Hilgers

Bestuurslid Stichting Het Brandrode Rund; Buro Coördinaat

1. Brandnetels en brandrode koeien

aanleiding en vraagstelling

De Beuningerwaard aan de Waal, mei 2002: een kudde Brandrode runderen sjokt door een ruigte van brandnetels en klissen naar een wilgenbosje. Waar nog niet zo lang geleden recht afgemeten, eenvormige en eentonige graslandpercelen het beeld bepaalden ontstaat een van de meer spannende landschappen in Nederland. Kruisdistel, Duifkruid en Kruipend stalkruid varen er wel bij.

Natuurbeheer en natuurontwikkeling volgens een modern concept met behulp van een oud, streekgebonden rundveeras. De Brandrode koeien blijken prima te gedijen in deze omstandigheden: de kudde is gezond, geboorten verlopen probleemloos en uier- of klauwproblemen komen niet of nauwelijks voor.

Toch zijn er nog genoeg problemen. Op de eerste plaats is het uitsluitend aan de vasthoudendheid van Marlies Hermans te danken dat deze kudde überhaupt overleeft. De inscharingsvoorwaarden zijn voor haar bedrijfssituatie ongunstig. Ze wordt beschouwd als ieder willekeurig agrarisch bedrijf dat vee inschaart: ze betaalt dus per dier per dag een inscharingsvergoeding – maar er is natuurlijk geen evenredige agrarische opbrengst te halen uit dit ambitieuze natuurproject. Dat is al moeilijk met inscharing van speciaal vleesvee zoals Limousins, laat staan met een ouderwetse dubbeldoelkoe als het Brandrode rund¹.

Op de tweede plaats blijft met name de vroegrijpheid in een natuurbegrazingsproject nog een probleem: rasverbetering is in deze omstandigheden een vorm van dedomesticatie door middel van selectie op laatrijpe dieren.

Drie verschillende aspecten

Er is in het recente verleden al veel aandacht besteed aan het fenomeen begrazing in natuurterreinen. Drie aspecten die wij in de volgende paragrafen willen aanstippen – te weten: (1) natuurdoelstellingen, (2) agrobiodiversiteit en (3) verbrede oriëntatie in de landbouw – zijn echter niet eerder met elkaar in verbinding gebracht. Het is naar onze mening een zinvolle gedachte om mensen die praktisch betrokken zijn bij een van deze drie terreinen met elkaar in discussie te brengen.

De centrale vraag in het symposium *Graasboeren, natuurdoelen en oude koeien* was: kunnen doelstellingen op het gebied van natuur- en landschapsbeheer, natuurontwikkeling, behoud van genetische variatie en plattelandsontwikkeling zodanig met elkaar worden verbonden dat het geheel meer wordt dan de som der delen? Deze bundel bevat de schriftelijke weergave van de bijdragen die op 18 april 2002 door een achttal sprekers werden gepresenteerd en bediscussieerd

2. Agro-biodiversiteit

biodiversiteitsverdrag

Nederland heeft door de ondertekening van het Biodiversiteitsverdrag (Rio de Janeiro, 1992) de verantwoordelijkheid op zich genomen om inspanningen te leveren voor de instandhouding

¹ Zie hiervoor o.m. de bijdrage van Corporaal in deze bundel

van de agro-biodiversiteit. Ook oude rassen van streekgebonden gebruiksvet kunnen zich op grond van die verantwoordelijkheid verheugen in de belangstelling van onze overheid. Dat gebeurt nu in de vorm van de regeling SZL02. Een specifieke subsidieregeling die moeizaam tot stand is gekomen en waarvan de uitvoering – tegen de achtergrond van het totale ermee gemoeide budget - relatief zwaar lijkt te drukken op LASER. Bovendien loopt deze regeling over een jaar of vijf af en zijn gedurende die looptijd geen aanpassingen mogelijk. Nieuwe aanvragen bijvoorbeeld zullen niet in behandeling genomen worden. Hoe Nederland daarna gestalte zal geven aan zijn verplichtingen is nog onduidelijk.

In april 2002 vond in Den Haag de Zesde Biodiversiteitsconferentie plaats. Bij gelegenheid daarvan verscheen de brochure "Biodiversiteit en Nederland". In de hierin opgenomen samenvatting van de formele Nationale Rapportage aan het secretariaat van de Conference on Biological Diversity (CBD) legt de regering verantwoording af voor het Nederlandse beleid. De thema's (a) *wetlands en water* en (b) *agrobiodiversiteit* zijn volgens de brochure typerend voor ons land. In hoofdstuk 3 "Agrobiodiversiteit in Nederland"² wordt meer dan één keer gesteld dat *Nederland hard werkt aan de bescherming en duurzame benutting van biodiversiteit in de landbouw, bijvoorbeeld door het invullen van beheersmaatregelen die bevorderend zijn voor agrobiodiversiteit...* (pag. 21). Maar ook : *werkt Nederland daarom hard aan het herstel van agrobiodiversiteit op drie samenhangende niveaus:*

1. *De genetische variatie in de productie (rassen);*
2. *De biologische en landschappelijke elementen die voortvloeien uit, dan wel afhankelijk zijn van landbouwpraktijken;*
3. *De productie-ondersteunende organismen en processen.* (pag. 22)

Dat sommigen in Nederland hard aan deze thema's werken kan worden beaamd. De zoektocht in de genoemde brochure naar concrete inspanningen van de overheid is minder hoopgevend dan het citaat doet vermoeden. Die levert niet veel meer op dan de volgende constatering: *Weliswaar worden veel vroeger ontwikkelde cultuurvarianten en een aantal historische dierenrassen in genenbanken bewaard, maar niet of nauwelijks in situ gehouden. En: Het behoud van traditionele Nederlandse landbouwhuisdieren als de Lakenvelder en het Schoonebeeker schaap was tot voor kort vooral het initiatief van individuele houders en fokverenigingen. Sinds drie jaar financiert de Nederlandse overheid een programma om systematisch erfelijk materiaal van deze dieren als "back-up" in te vriezen.* (pag. 23).

De laatste zin is tevens het einde van het hoofdstuk agrobiodiversiteit.

Wellicht hoopgevend is het gebruik van de term "back-up" voor het inschakelen van genenbanken (immers een vorm van ex-situ conservering). Het suggereert op zijn minst dat de overheid verantwoordelijkheid accepteert voor methoden van *in situ*-conservering³. Daarnaast rechtvaardigt het de conclusie, dat de Nederlandse overheid tot op heden faalt in het formuleren van beleid voor de *in situ*-conservering van landrassen in het kader van het biodiversiteitsverdrag. Weliswaar wordt betoogd dat de verschillende niveaus waarop aan agrobiodiversiteit wordt gewerkt nauw met elkaar samenhangen. Maar er wordt (op basis van betaling voor groene dienstverlening) geen concrete aanzet gegeven voor de stapeling van en *in situ*-conservering van genetisch materiaal, en natuur- en landschapsbeheer met streekeigen rassen, en platteland vernieuwing door het genereren van een nieuwe inkomensstroom. Overigens wordt wel een onderzoek aangekondigd naar multifunctionele bedrijfssystemen, waarin bescherming en benutting van (agro-)biodiversiteit een belangrijk aandachtspunt is. Aandacht voor de hiervoor genoemde stapeling van functies mag daarin volgens ons niet ontbreken.

² letterlijke citaten uit deze brochure zijn gecursiveerd weergegeven

³ dit wordt ook bevestigd in het *Landenrapport over Dierlijke Genetische Bronnen* (LNV, 2002)

De toekomstige rol van de landbouw

Inmiddels wordt veel gesproken over plattlandsverbreding, nieuwe economische dragers op het platteland en groene dienstverlening. *Koe in de wei of niet* schijnt in dat kader een discussiepunt te zijn. *Streekgebonden, sobere, oude rassen als beheerders in natuurterreinen en in landschappelijk groen* is een uitbreiding van dat thema, die de organisatoren van dit symposium met nadruk naar voren willen brengen. Die uitbreiding combineert minstens drie actuele thema's, namelijk (1) *begrazing als beheersinstrument* in natuurgebieden en (2) *het behoud van genetische diversiteit*. Het derde thema, (3) *betaling voor groene dienstverlening, al dan niet via het Programma Beheer*, verbindt in principe deze beide op een manier waarbij een nieuw type agrarische – of natuurtechnische – bedrijvigheid kans van slagen heeft. Wanneer de maatschappelijke bereidheid er is om te betalen voor een dergelijke vorm van dienstverlening, dan verdwijnt de agrarische productiedwang die nu nog bepalend is voor het inscharen van gebruiksvee. Dat die bereidheid om voor begrazingsbeheer een vergoeding te betalen er in principe wel is, blijkt uit het feit dat grote natuurbeheerders over het algemeen weinig moeite hebben met het huren of *leasen* van Schotse hooglanders, Galloways en Koniks. In die gevallen is er geen principieel verschil met het gebruik maken van Wittrikken, Brandroden, Landgeiten of Heideschappen. De vraag, hoe gestalte te geven aan onze nationale verantwoordelijkheid voor het instandhouden van dit stukje agrobiodiversiteit, kan dan op een elegante manier worden opgelost.

3. Oude koeien, schapen en geiten

genetische erosie

Nederland draagt dus verantwoordelijkheid voor de instandhouding van de genetische variabiliteit in inheems vee. We moeten ons daarbij realiseren dat, om maar eens een beladen woord te gebruiken, de eugenetica pas aan het eind van de negentiende eeuw doordrong tot de veefokkerij. In Nederland werd daarvoor niet "rasbewust" gefokt. Paarden, koeien, varkens enzovoort werden geselecteerd op hun gebruikseigenschappen in het landbouwbedrijf.⁴ Op basis van aanpassing aan terreineigenschappen, maar ook van de traditionele instelling van veel veefokkers, ontstonden regionaal herkenbare typen. Groninger Blaarkop, Drents Heideschaap en Veluwe Landgeit zorgden voor een veelvormige, veelkeurige en genetisch uiterst gevarieerde veestapel. In die zin is er sprake van een werkelijke co-evolutie, waarin bijvoorbeeld het duurzame agro-ecosysteem⁵ van de uitgestrekte heidegebieden in Noordwest-Europa zich ontwikkeld heeft tegelijkertijd met de verschillende rassen van heideschappen – die niet voor niets op een aantal punten frappante overeenkomsten vertonen. En vergelijkbare ontwikkeling is mogelijk aan te wijzen in de ecosystemen van bijvoorbeeld de Hollandse veenweidegebieden en het rivierengebied, waar met name de runderen zich ontwikkelden in een nauwe wisselwerking met de *man-made* landschappen die nu hogelijk gewaardeerd worden als landschappen van Europees belang⁶. Deze veestapel herbergde een rijke erfelijke bron, op grond waarvan aanpassingen aan uiteenlopende situaties en zich wijzigende omstandigheden vrijwel steeds goed mogelijk waren. Uit die bron kon ook geput worden toen vanaf het einde van de negentiende eeuw een gerichte rundveefokkerij op gang kwam. Omdat de vraag van de Amerikaanse markt vooral gericht was op, als origineel Nederlands aangemerkt, zwartbont melkvee, werden al meteen roodbonte kleurvarianten van het Fries-Hollandse en het Groninger Blaarkopvee in principe uitgesloten van opname in het Nederlands Rundvee Syndicaat (NRS)⁷. Daarmee werd de eerste aanzet gegeven tot een

⁴ Vgl. de bijdrage van Fokkinga aan deze bundel

⁵ Van den Aarssen, 1994

⁶ Concept vijfde nota over de ruimtelijke ordening, 2002

⁷ Dekker en Stapel, 1976

genetische verschraling die een volle eeuw heeft geduurd. De laatste halve eeuw heeft de selectie vrijwel uitsluitend plaatsgevonden op maximalisatie van productie-eigenschappen: hoe meer melk of vlees, hoe beter. Moderne technieken, vanaf K.I. tot en met genetische manipulatie, hebben deze eendimensionale ontwikkeling in een ongekeerde stroomversnelling gebracht. Niet voor niets wordt gewaarschuwd voor "genetische erosie" en de gevaren die dat met zich meebrengt. Zonder maatregelen voor het behoud van de eens aanwezige genetische diversiteit dreigt onze veestapel zijn flexibiliteit te verliezen, waardoor aanpassingen aan zich wijzigende omstandigheden – die zich ook in de toekomst voor zullen doen – een stuk moeilijker worden. Bovendien is het eenvoudig in te zien, dat besmettelijke ziekten (varkenspest, mond- en klauwzeer, aviaire influenza) makkelijker epidemische vormen kunnen aannemen binnen grote populaties van dieren die genetisch vrijwel identiek zijn, dan in een meer gevarieerde veestapel.

Er ontstaat bovendien behoefte aan een rund dat kan functioneren als ideale "grote grazer"; Aan alle varianten die daarvoor nu ingezet worden blijkt toch wel iets te mankeren. Er wordt geknutseld aan het Heckrund via inkruising met Schotse Hooglander om er een "Ecolander" van te maken met een publieksvriendelijker karakter; Franse Salers worden gekruist met Brandroden om toch een streekeigen basis te hebben: experimenten die op zijn minst een hoog *trial and error* gehalte hebben.

Streekgebonden rassen

Uitgaand van streekeigen materiaal is het even goed mogelijk om langs de weg van de geleidelijkheid – zorgvuldige selectie binnen een zich uitbreidende populatie – te verbeteren. In het gangbare taalgebruik wordt de term "verbetering" geassocieerd met selectie op melkgift of vleesaanzet. Met het oog op het door ons gewenste doel, namelijk begrazing ten dienst van natuurdoelen onder sobere omstandigheden, kan het nu een selectie inhouden op zelfredzaamheid, latere rijpheid en gemakkelijke geboorten en een publieksvriendelijk karakter. Een ras is als zodanig een artefact en is in de loop van de tijd nooit star en onveranderlijk. In feite beginnen de streekgebonden rassen zelfs met een voorsprong op

exoten: een moeizame acclimatisatie, zoals hooglanders en Galloways in het begin hadden, is er niet. Het levende bewijs wordt onder andere gevormd door de Brandrode runderen. Maar ook door Nederlandse Landgeiten die uitstekend voldoen in hoogveen- en heidegebieden, en de verschillende heideschappen, vooral wanneer ze ingezet worden in terreinen waarin de doelstelling een halfnatuurlijk ecosysteem is (met andere woorden: een duurzaam agro-ecosysteem) en de toegepaste beheerstrategie aansluit bij traditionele begrazingsmethoden.

Brandrode koeien en kalveren

4. Ecosystemen en agro-ecosystemen beheerstrategieën

Indrukwekkende foto's van groepen Heckrunderen te midden van waterplassen, struikgewas en grasland; vechtende Konikhengsten tegen een achtergrond van wilgenbossen: 5.600 ha. Oostvaardersplassen als een Serengeti achter de dijken. Het zijn deze en dergelijke beelden

van een nieuwe wildernis die tegenwoordig bepalen waar de aandacht van beleidsmakers en natuurbeschermingsinstanties naar toe gaat. Integrale jaarrondbegrazing is de term die de trend in natuurbeheer richting geeft. Voor een goed begrip: ook voor de organisatoren van dit symposium biedt dit concept spannende en uitdagende mogelijkheden.

Dezelfde metaforen worden echter ook gebruikt om een begrazingsproject van pakweg vijf hectare beekdalgrasland aan te prijzen, waar een stuk of wat Schotse hooglanders wordt ingeschaard. Of voor het jaarrond inscharen van jonge IJslandse paarden op een heideveld van honderd hectare; voor een groepje Galloways in een uiterwaard, een groepje dat hals over kop op stal gezet moet worden wanneer er hoog water dreigt. Voor Limousins die in een “integrale begrazing” intensief de grasmat millimeteren van voormalige agrarische percelen, terwijl de ook ingerasterde heide dichtloopt met berken – die vervolgens door een groep vrijwilligers moeten worden gerooid, omdat het behoud van de open heide volgens het vastgestelde beheerplan toch een belangrijk doel blijft.

Het zijn de voorbeelden van deze laatste categorie die de vraag opwerpen waar en onder welke voorwaarden het concept van de nieuwe wildernis echt kansrijk is. Op het moment dat de Nederlandse Ecologische Hoofdstructuur helemaal is gerealiseerd zal blijken dat deze vele duizenden hectaren bevat waarin het beheer noodgedwongen halfnatuurlijk zal moeten zijn, willen we de aanwezige natuur- en landschapswaarden, maar ook cultuurhistorische waarden bewaren. Beheerstrategieën die aansluiten bij de doelstelling “halfnatuurlijke systemen”⁸ kunnen dan ook niet zo maar overboord worden gezet. Gestuurde, extensieve, al dan niet gescheperde begrazing is een van die strategieën die daarbij nodig zullen blijven. Geharde en sobere, streekgebonden oude rassen komen daarvoor op de eerste plaats in aanmerking. Wanneer deze strategieën onbevooroordeeld worden benaderd, dan blijken zij in de praktijk in veel gevallen ook bedrijfsmatig en financieel net zo aantrekkelijk dan minder duurzame alternatieven als maaien, chopperen, afvoeren en plaggen.

Behoeftte aan onderzoek en monitoring

Voor het praktijkvoorbeeld van de Rechte Heide ten zuiden van Tilburg hebben we het eens uitgerekend. Voor hetzelfde geld dat nodig is om de gehele heide-oppervlakte eenmaal (gefaseerd) te plaggen kan het beheer gedurende vijftien of zestien jaar uitgevoerd worden door een gescheperde kudde van 250 tot 300 Kempische heideschappen. Het verschil? Het machinaal plaggen wordt geheel door de overheid vergoed, zodat het voor de terreineigenaar lijkt alsof het gratis is. Het fenomeen “schaapskudde met herder” komt in het geheel niet voor in het Overlevingsplan Bos en Natuur of in het Programma Beheer, zodat alle kosten daarvoor blijven drukken op de terreineigenaar. In veel gevallen waar toch nog een geherderde schaapskudde aanwezig is verwordt deze geheel ten onrechte tot een toeristische attractie, terwijl juist de ecologische en beheertechnische meerwaarde gehonoreerd zou moeten worden. Het inzetten van een schaapskudde is immers in veel gevallen – afhankelijk van beheerdoelstelling en terreintype – nog steeds een superieure beheermethode. Een belangwekkend voorbeeld is de Grote Heide bij Venlo. Dit is een heideterrein van ongeveer 150 ha., dat na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks beheerd werd en diensgevolge sterk te lijden had van vergrassingen en bosvorming. Het is een van de weinige groeiplaatsen van de Rode dopheide *Erica cinerea* in ons land, maar juist deze soort was omstreeks 1990 sterk in de verdrukking gekomen. Sindsdien is een gericht beheer gevoerd, waarin de kuddebegrazing met Kempische heideschappen een hoofdrol vervult. Als gevolg daarvan is de heide grotendeels hersteld en heeft de Rode dopheide (die een Rode Lijstsoort is) weer veel terrein teruggewonnen. Een aardig vergelijkbaar voorbeeld in dit verband is de werkwijze van Theo Spruit, traditionele boer aan de Meije⁹. Als een ijzeren Hein trotseert hij al jaren de

⁸ Bal, e.a., 2001

⁹ Volkskrant 18 juni 2002

mestwetgeving om op een traditionele manier zijn veenweide-graslanden te blijven beheren: met name de uitgekiende wijze waarop hij vaste, ruige stalmest toepast, valt daarbij op. Bij veldproeven blijkt de stikstofbenutting op zijn bedrijf ver boven het landelijke gemiddelde te liggen, blijkt zijn grasland minder in te klinken en soortenrijker te zijn dan bij gangbare collega's, is de ammoniakemissie op zijn bedrijf per koe veel lager dan gemiddeld, leven er in de sloten op zijn land meer vissen dan bij een ander en heeft hij de meeste weidevogels op zijn percelen. En in zijn veestapel heeft hij nog een aantal originele Blaarkoppen lopen ook. Een ander voorbeeld wordt gevormd door de Mergellandschappen die in gescheperde, rondtrekkende kuddes inmiddels weer een onschatbare rol vervullen voor het behoud van de biodiversiteit op de kalkgraslanden in Zuid-Limburg¹⁰. Deze voorbeelden illustreren tegelijkertijd de eenzijdigheid in de onderzoeksoriëntatie in het natuurbeheer. Onderzoek naar de effecten en de eventuele meerwaarde van het inzetten van oude rassen enerzijds en het toepassen van traditionele technieken, verbonden aan persistente agro-ecosystemen, wordt op dit moment vrijwel niet uitgevoerd in Nederland. Het symposium van 18 april mag dan ook gezien worden als een pleidooi voor het formuleren van onderzoeksvoorstellen op dit specifieke terrein.

Tot besluit.

Het inzetten van oude sobere rassen in het natuurbeheer lijkt een logische zaak. Ook zijn er, voor wie er naar zoeken wil, perspectieven voor een vernieuwende, bedrijfsmatige aanpak van begrazingsbeheer als vorm van plattelandsvernieuwing of -verbreding¹¹. Maar we worden geconfronteerd met hindernissen en weerstanden. We hebben te maken met een onwillige en terugtrekkende overheid. Er leven hardnekkige misverstanden bij natuurbeheerders, publiek en overheid, die zeldzame landbouwhuisdieren wel erg gemakkelijk in de categorie "hobby" plaatsen. Het lijkt daarbij soms of de verantwoordelijke instanties geen kennis kunnen of willen nemen van de ecologische functie van oude rassen en traditionele technieken¹². Voorstellen voor rationele, bedrijfseconomische verantwoorde inzet van de oude rassen stuiten op misplaatste opvattingen, waarin bijvoorbeeld een geherderde kudde vooral als een stukje nostalgie beschouwd wordt. Nog zo'n hindernis: het blijkt bijzonder moeilijk om een eenzijdige oriëntatie in het onderzoek (n.l. de oriëntatie op het wildernisconcept) te doorbreken. Er zijn zo goed als geen programma's waar het soort onderzoek aangehaakt kan worden dat nodig is voor een evenwichtige waardering van de rol van oude rassen in zowel landschapsbeheer als in een toekomstige ontwikkeling van de veehouderij in Nederland. Maar de discussie op 18 april was levendig en er is nog veel nagepraat. Het onderwerp maakt dus tongen los. Het is zinvol om deze discussie voort te zetten.

¹⁰ Hillegers, 1993

¹¹ zie b.v. de bijdrage van van Beek aan deze bundel

¹² Elbersen e.a., 2003

Referenties:

Aarssen, J. van den , 1994, *Randvoorwaarden voor natuurlijke kwaliteit in pleistocene zandgebieden, een onderzoek vanuit de persistentietheorie in het perspectief van planning*, diss., Wageningse Ruimtelijke Studies 10, Landbouwniversiteit Wageningen.

An., 2001, Bronnen van ons bestaan, *behoud en duurzaam gebruik van genetische diversiteit*, nota aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Staatssecretaris van LNV, minister van VROM en minister van Ontwikkelingssamenwerking, Den Haag

Bal, D., en F. van Zadelhoff, (red.), 2001, *Handboek Natuurdoeltypen, tweede, geheel herziene druk*, rapport Expertisecentrum LNV nr. 2001/020, Wageningen, ISBN 90-75789-09-2.

Dekker, H., en K. Stapel, 1976, *100 Jaar Koninklijke Vereniging Het Nederlandsche Rundvee Stamboek, 1874 – 1974*, z.p.

Elbersen, B., A. Kuiters, W. Meulenkamp en P. Slim, 2003, *Schaapskuddes in het natuurbeheer, economische rentabiliteit en ecologische meerwaarde*, Alterra-rapport 735, Wageningen, ISSN 1566-7197.

Hiemstra, S.J. (red.), 2002, Landenrapport *Nederland over dierlijke genetische bronnen, een strategisch beleidsdocument*, Ministerie van LNV, Den Haag

Hillegers, H., 1993, *Heerdgang in Zuid-Limburg, een vorm van extensieve beweiding in verleden, heden en toekomst*, diss. Stichting Natuurpublicaties Limburg, Maastricht, ISSN 0374-955X.

Stortelder, A., e.a., 2001, *Boeren voor natuur, de slechtste grond is de beste*, Alterra, L.E.I en LNVO, Alterra-rapport 312, Wageningen, ISSN 1566-7197.

Oude, Nederlandse veerassen als natuurbegrazers

Anno Fokkinga
Bioloog en publicist

Marleen Felijs en ik hebben onlangs een boek gepubliceerd met de buitengewoon originele titel: DE KOE. En u zult het geloven of niet, het heeft ons veel tijd en moeite gekost die titel te bedenken. Ik heb sterk de indruk dat het de organisatoren van dit symposium net zo is vergaan. Zij hebben het zichtbaar moeilijk gehad een passend en pakkend motto voor dit symposium te bedenken. Het is OUDE KOEIEN, NATUURDOELEN EN GRAASBOEREN geworden. Maar daarmee hebben ze het voor mij, als centrale inleider, wel erg moeilijk gemaakt. "Oude koeien" moet je vooral niet uit de sloot halen, zegt mijn Van Dale en "natuurdoelen" kent hij niet eens. Maar elke bioloog weet u te vertellen dat de natuur geen doel heeft. En de enige "graasboer" die ik in de literatuur ben tegengekomen is Nebukadnezar, de krankzinnig geworden koning van Babel, over wie geschreven staat (in Daniel 4:33) dat 'hij gras at als de runderen'.

Als ik in eigen woorden het motto van dit symposium zou moeten omschrijven, zou ik zeggen dat het vandaag zal gaan over OUDE, NEDERLANDSE VEERASSEN als NATUURBEGRAZERS. Maar ook deze titel schiet tekort en roept vragen op. Ik wil mij daarom over het onderwerp van dit symposium buigen, zoals een theoloog zich buigt over een bijbeltekst. Een exegese dus, een tekstuitleg. Met, uiteraard, een moraal. Ik stel daarbij vier vragen:

1. Wat is oud?
2. Wat is een ras?
3. Wat is Nederlands?
4. Wat is natuurbegrazing?

Wat is oud?

Toen in 1865 Hengeveld's prachtige boek "Rundvee" uitkwam - nog geen 150 jaar geleden dus - werd er hier in Nederland nog niet gesproken over rassen. Stamboeken bestonden nog niet en dus ook nog geen rasbeschrijvingen. Hengeveld noemde al onze koeien bij elkaar het 'laaglandse ras'. De koeien op de vette klei zagen er anders uit - dat wil zeggen beter - dan de scharminkels op de zandgronden, maar dat lag toch vooral aan de voeding. En wat de kleurpatronen betreft, was het een allegaartje. Van eenkleurig tot alle varianten bont, in vele kleuren en kleurschakeringen. In de ene regio wat meer van dit, in de andere wat meer van dat.

In 1874 werd in ons land het eerste rundveestamboek opgericht. Op aandringen van Amerikaanse fokkers die papieren wilden bij de koeien die ze hier kochten. Het was dan ook

meer een adressenboek dan een stamboek. De Amerikaanse cowboys wilden alleen maar zwartbont. Dat waren in hun ogen de mooisten en de besten. Voor heel veel geld namen ze de allerbeste koeien uit Noord-Holland en Friesland mee over de woeste baren. Daar, in dat verre land, werden de efficiënte melkkoeien gewrocht, die nu - ruim 100 jaar later - onze Hollandse weiden bevolken. Pas in 1902 - precies 100 jaar geleden dus - besloot het Nederlandse Rundveestamboek dat er een eind moest komen aan de Hollandse veelkleurigheid. Het moest afgelopen zijn met wat men noemde de 'rassenjanhagel'. Vanaf dat moment zou er nog slechts sprake zijn van drie rassen:

- * het zwartbonte Fries-Hollands vee,
- * het roodbonte Maas-Rijn-IJsselvee
- * en de zwarte Blaarkoppen.

Alles wat hiervan afweek, de valen, blauwen, baggerbonten, witruggen, witkoppen, rode blaren, ja zelfs lakenvelders, ging in de ban. Rassen moesten duidelijk herkenbaar zijn, vond men. Voor elk ras daarom één vast kleurpatroon. Het kleurpatroon werd een logo. Goed voor de handel. De 'oude koeien' waar wij het hier vandaag over hebben, zijn dus officieel precies 100 jaar oud en .. alweer bijna uitgestorven. De blaarkop, als kleurpatroon, is natuurlijk van alle tijden en alle plaatsen, maar wat wij Groninger Blaarkop noemen, is een ras van honderd jaar oud. HONDERD jaar. Als bioloog lach je daar natuurlijk om. De Friezen gingen uiteraard dwarsliggen en lieten tot het Fries-Hollandse vee ook roodbonten toe. De Groningers konden niet achter blijven, richtten eveneens een eigen stamboek op, waarin ook rode blaarkoppen werden erkend.. Witrikken hebben als ras nooit bestaan en ook de Brandroden niet. Die behoorden gewoon tot het Maas-Rijn IJsselvee. En Lakenvelders waren onder en boven de wet. Het speelgoed van een aristocratische elite.

Mijn tweede vraag: *Wat is een ras?*

Een ras is een cultuurvariëteit, dat wil zeggen een groep dieren met min of meer dezelfde uiterlijke kenmerken. Een variëteit binnen een gedomesticeerde diersoort. Maar een ras is niet iets statisch. Het is een momentopname, morgen alweer anders dan gisteren. Een ras is voortdurend in verandering, in ontwikkeling, in evolutie. Onder druk van wat we selectie noemen. Enerzijds de natuurlijke selectie - die van Darwin - anderzijds de kunstmatige selectie, die van fokkers en fokkerijorganisaties. Marleen Felijs heeft er bijna een dagtaak aan om deze voortdurende verandering, wereldwijd - en dan alleen nog maar van koeien - bij te houden. In zekere zin bestaat een ras dus eigenlijk niet en is het instandhouden van een ras een 'contradictio in terminis'. Een ras is, net als een wilde diersoort, voortdurend in verandering. Met dien verstande dat de evolutie van gedomesticeerde soorten veel sneller verloopt dan die van wilde soorten. Het waren dan ook fokkers die Darwin op het spoor hebben gezet van zijn evolutietheorie. Bij hen ontdekte hij dat selectie de motor is van verandering, van evolutie. De Groninger Blaarkop die we vandaag inzetten als natuurbegrazer, zal over 100 jaar nog wel een blaarkoptekening hebben - als wij dat willen tenminste - maar verder niet veel meer gemeen hebben met de blaarkop uit 1950, die met zijn hoge melkproductie en goede bevruchtbaarheid zorgde voor de welstand van de Groninger boeren. En de Blaarkoppen die we nu inzetten op biologische melkveebedrijven zullen zich in een volstrekt andere richting ontwikkelen dan de blaarkoppen die als begrazers van natuurterreinen gaan dienen. Een blaarkop die niet meer wordt gemolken, is nog wel een blaarkop, maar in 'no time' geen Groninger Blaarkop meer. Een brandrood MRIJ-rund nog wel een Brandrode, maar geen MRIJ-er meer.

Niet alleen biologen, ook boeren denken in termen van verandering. Zij zijn voortdurend bezig met het veranderen - het verbeteren - van hun vee. Verbetering van de productie-eigenschappen wel te verstaan. Rundveefokkerij heet tegenwoordig niet voor niets: rundveeverbetering. Het gaat je er als boer niet om dat je een ras in stand houdt, maar dat je je bedrijf instandhoudt. Een ras is een cultuurvariëteit, waaraan dag in dag uit door de mens gesleuteld wordt. Een ras moet voortdurend worden aangepast aan de maatschappelijke ontwikkelingen. Een continue, never ending 'survival of the fittest'. En als je ergens anders een ras tegenkomt dat beter is dan het jouwe, dan neem je dat. Het is met rassen als met wilde soorten: een komen en een gaan.

En nu het oranjegevoel: *Hoe Nederlands zijn onze veerassen eigenlijk?*

Onze runderen, schapen, geiten en varkens zijn zo'n 10.000 jaar geleden, niet in Nederland, maar in het Midden-Oosten, gedomesticeerd. Gewrocht uit wilde dieren van die regio. Van daaruit hebben ze zich met de mens over de wereld verspreid. Het heeft een paar duizend jaar geduurd voor ze in ons land waren gearriveerd. Onze landbouwhuisdieren zijn dus onvervalste allochtonen. Vervolgens hebben ze ook bij ons eeuwenlang een leven geleid dat nog het meest lijkt op wat wij nu 'natuurbegrazing' noemen. Pas na de middeleeuwen is de selectie op met name melkgift op gang gekomen. De natuurbegrazer werd geleidelijk aan een melkkoe. En altijd zijn we blijven trekken en slepen met het vee. Toen in de 18e eeuw de veepest onze rundveestapel had gedecimeerd, haalden we nieuwe dieren uit Denemarken en Duitsland. Over land - zes weken lopen - en over zee - een week varen. Om onze varkens te verbeteren haalden we dieren uit Engeland, waar men de varkensstapel met een flinke scheut Chinees bloed had voorzien. Onze melkrijke Texelaars werden eveneens met behulp van Engelse rassen omgebouwd tot vleestypische dieren. En onze bedreigde Drentse Schoonebekers zijn voor een belangrijk deel van Duitsen bloed. De witte Nederlandse melkgeit is de Zwitserse Saanengeit, die hier 100 jaar geleden werd ingevoerd. En onze oude Nederlandse landgeit? Die is gewrocht uit een handvol diertuingeiten.

Maar we willen Nederlandse veerassen als natuurbegrazers.

Blaarkoppen in het verstedelijkte Groene Hart?

Prachtig!

Brandroden in de uiterwaarden? Doen!

Lakenvelders rond de landgoederen?

Schitterend!

Weg met de exoten? Eigen rassen eerst? Nee.

We moeten niet overdrijven, lijkt me. Ik wil de

Schotse Hooglanders op onze heide niet meer

missen. Want laten we wel zijn, Hooglanders zijn specialisten in natuurbegrazing, zijn daarop al eeuwenlang geselecteerd. En hun inburgeringscursus hebben ze - in mijn ogen - met goed

gevolg afgelegd. Ook de Heckrunderen - al waren ze fout in de oorlog - moeten wat mij

betreft blijven. En de fraai bekleedsde Franse Blonde d'Aquitaines en Limousins, de Italiaanse

Marchigiana's en de Britse Herefords krijgen als het aan mij ligt de A-status. Onze weilanden zijn eindelijk weer rijk aan kleuren, patronen en typen. Kleurrijk als onze tulpenvelden.

Kleurrijk zoals ze dat eeuwenlang zijn geweest, lang voordat er stamboeken bestonden, lang voordat er sprake was van rassen. Nederland is weer een 'rassenjanhagel', een multiculti biodiversiteit. Zoals het hoort.

En tot slot mijn vierde vraag: *Wat is natuurbegrazing?*

Ik was in de Indiase stad Jodhpur, toen ik per hotmail de vraag kreeg voorgelegd of ik een inleiding zou willen houden op dit symposium over natuurbegrazing. Ik had de hele dag achter de heilige koeien van Jodhpur aangelopen om te kijken wat die dieren zoal uitvreten. 'Stadsbegrazing' ben ik dat toen van de weeromstuit maar gaan noemen. Een gek woord, oké, maar dat geldt ook voor het woord 'natuurbegrazing'. Een zebra of neushoorn noem je toch ook geen 'natuurbegrazer'? Maar hoe het ook zij, we weten allemaal wat er ongeveer met de term 'natuurbegrazing' wordt bedoeld. Enerzijds het rund als grote grazer in natuurterreinen ter vervanging van het uitgestorven oerrund. Anderzijds het landbouwhuisdier als levend onderdeel - of zo u wilt als stoffering - van oude cultuurlandschappen. Al dan niet gecombineerd met een biologisch veehouderijsysteem.

Het onderwerp van dit symposium is een gouden greep. Het instandhouden van oude huisdierrassen, gekoppeld aan het instandhouden van oude cultuurlandschappen. Twee vliegen in één klap. Maar voor zowel de natuur als voor een cultuurlandschap geldt wat ik gezegd heb over een ras. Ook natuur en landschap zijn niet statisch, maar voortdurend in verandering. Wat vandaag een zandduin is, is morgen grasland en overmorgen een bos. En waar ooit bossen waren, tiert nu de woestijn. Waar gisteren gevlekte orchissen bloeiden, grazen vandaag Holsteins op tetraploïde raaigrassen, maar zullen morgen weer reeën hun dekking zoeken in een elzenbroek. Ook het cultuurlandschap is voortdurend in verandering. Het volgt de evolutie van de menselijke samenleving. Op de voet. Het instandhouden van een oud cultuurlandschap is dus eigenlijk, net als het instandhouden van een oud ras, een onnatuurlijke bezigheid. 'De musealisering van het platteland', wordt dat hier in Brabant genoemd, las ik onlangs. In zekere zin een luxe, een luxe die een rijk land - een land dat economisch niet meer afhankelijk lijkt te zijn van zijn landbouw - zich kan permitteren. Maar het is niet alleen een luxe, het is ook een noodzaak. Ik had u in deze inleiding een waslijst van argumenten kunnen geven waarom het van groot belang is oude veerassen en oude cultuurlandschappen - hoe veranderlijk beiden van nature ook zijn - in stand te houden. Ik heb dat met opzet niet gedaan. U kent die argumenten en bovendien zijn er vandaag andere inleiders die op dat terrein veel deskundiger zijn dan ik. Ik was slechts uw exegeet of, zo u wilt, uw advocaat van de duivel.

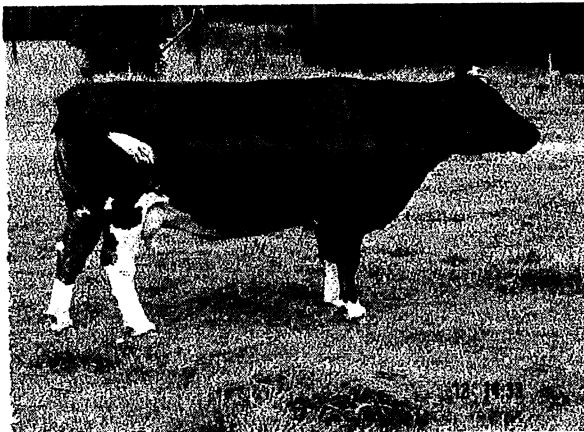
Koeien in natuurgraslanden

Jan Corporaal

Praktijkonderzoek Veehouderij, Lelystad

Inleiding

Begrazing met koeien is een methode om grasachtige vegetaties in natuurgebieden te beheren. Bij koeien kan men denken aan Schotse Hooglanders, Heckrunderen, zoogkoeien zoals Limousin, Charolais, Blonde d' Aguitaine, melkkoeien van het HF of MRIJ ras of zeldzame veerassen als Brandrode runderen. Het Praktijkonderzoek Veehouderij heeft een enquête gehouden onder zoogkoeienhouders die terreinen beheren en een rekenmodel ontwikkeld om de technisch-economische mogelijkheden van begrazing voor verschillende situaties te kunnen berekenen. Het onderzoek is vooral gebaseerd op Franse vleesrassen, maar met het model kunnen ook berekeningen worden gemaakt voor andere rassen zoals Brandrode runderen. In dit artikel wordt eerst ingegaan op de achtergronden, vervolgens wordt globaal beschreven hoe het model is opgebouwd. Daarna worden de resultaten van enkele berekeningen met Franse vleesrassen getoond gevolgd door een vertaling naar lichtere oud Hollandse rassen zoals Brandrode runderen. In de conclusie worden de mogelijkheden en gevolgen geschetst.

Brandrode koe

Benadering

Bij het beheer door veehouders lijken tegenstrijdige belangen op te treden. De terreinbeheerder wil natuur beheren, een natuurdoeltype realiseren, verschraling bereiken, fauna in stand houden, variatie in het terrein en liefst een zo goedkoop mogelijk beheer. De veehouder wil vee houden, zijn arbeid benutten, hectares voor beweiding en voederwinning en een redelijk inkomen verdienen.

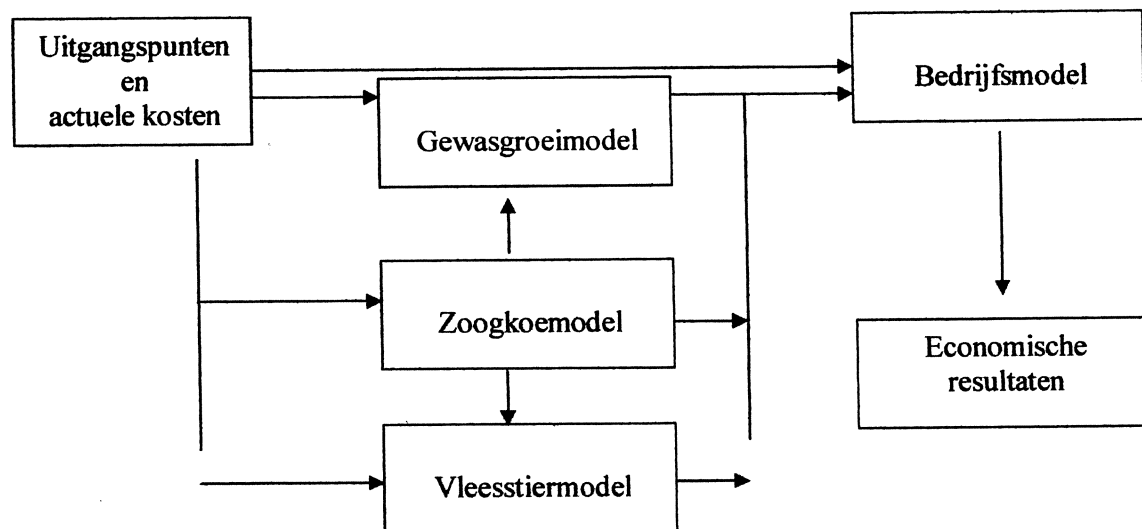
Een samenwerking tussen terreinbeheerder en veehouder laat zich vertalen in samenbrengen van vraag en aanbod. In eerste instantie lijkt de veehouder de vragende partij voor grond en voer en de terreinbeheerder de aanbiedende partij. Anderzijds heeft de terreinbeheerder een behoefte aan beheer en biedt de veehouder deze dienst aan. Bij vraag en aanbod draait het in de meeste gevallen uiteindelijk om de euro's die volgens de overheidscampagnes van ons allemaal worden, het is alleen de vraag hoe ze verdeeld worden.

Rekenmodel

Het Praktijkonderzoek Veehouderij heeft een rekenmodel ontwikkeld waarin vraag en aanbod voor het terreinbeheer worden samengebracht. Het model bestaat uit vier deelmodellen. In het Gewasgroeimodel worden de eisen en wensen van de terreinbeheerder, de mogelijkheden van het terrein, de gewasproductie, het tijdstip van in- en uitscharen en eventueel het bemestingsniveau vertaald in een droge stofaanbod. In het Gewasgroeimodel kan rekening worden gehouden met een normale, een vroege of late voorjaarsgroei en een groeidepressie in de zomer. De behoefte aan droge stof wordt berekend met een Zoogkoemodel. Dit deelmodel berekent afhankelijk van het gewicht van een volwassen zoogkoe de voerbehoefte voor een hele veestapel, dus inclusief kalveren, pinken en fokstieren. Verschillende rassen kunnen in het Zoogkoemodel worden ingebracht door het gewicht van de volwassen zoogkoe te variëren. Uit literatuuronderzoek bleken de verschillen in voerbehoefte tussen rassen te herleiden op hun gewicht. Door het Zoogkoemodel te koppelen aan het Gewasgroeimodel kunnen de veebezetting en het maaipcentage worden berekend.

Wanneer stierkalveren worden aangehouden en afgemest, berekent het Vleestiermodel hoeveel voer uit het natuurterrein of snijmaïs daarvoor nodig is. De gewenste groeisnelheid bepaalt hoeveel krachtvoer moet worden bijgevoerd. Een lagere groeisnelheid betekent een langere mestduur.

Het arbeidsaanbod, de soort koeien en de bedrijfsopzet bepalen hoeveel hectaren kunnen worden beheerd.

Figuur 1. *Rekenmodel Praktijkonderzoek Veehouderij Lelystad*

De technische en economische uitgangspunten zijn afkomstig uit het Handboek voor de Melkveehouderij en KWIN. Ontbrekende gegevens zijn afgeleid van een enquête onder een aantal vleesveehouders die met hun vee natuurterreinen begrazen. In het model is arbeid als kostenpost opgenomen. Het arbeidsinkomen is daarmee geen sluitpost maar een kostenpost, die mede bepaalt hoeveel pacht kan worden betaald of hoe hoog de beheersvergoeding moet zijn.

Met het model kunnen verschillende uitgangspunten variabel worden ingevuld. Op deze manier kan rekening worden gehouden met gebouwenkosten, afstanden, veebezetting,

koppelgrootte, beweidingsduur, al dan niet zelf afmesten van stiertjes, voerkosten, loonwerkkosten, mechanisatiekosten, vleesprijzen, aankoop voer, (beheers)subsidies en premies (zoogkoeienpremie € 200, extensiveringspremie (€ 40/80, stierenpremie € 209, slachtpremie € 80).

Resultaten van een aantal berekeningen

In het onderstaande zijn de resultaten weergegeven van een aantal berekeningen. Als uitgangspunt is gekozen voor een eenmansbedrijf met een arbeidsaanbod van 50 weken x 50 uur = 2500 uur. Hiervoor is een jaarinkomen gerekend van € 34.000,-. Als gewasopbrengst van het natuurterrein is gerekend met 7.500 kg ds/ha met een normaal groeiverloop. Beweidings is mogelijk van 1 mei tot 1 november. Met zoogkoeien van 700 kg is een veebezetting mogelijk van 1,3 zoogkoe inclusief bijbehorend jongvee. Daarbij kan 120% van de oppervlakte worden gemaaid voor voederwinning. De stiertjes en vaarsjes die niet nodig zijn voor vervanging worden niet zelf afgemest maar op een leeftijd van 8 maanden verkocht. In tabel 1 staat wat de gevolgen zijn van verschillende vleesprijzen op de uiteindelijke beheerskosten per ha.

Tabel 1. Invloed vleesprijs op beheerskosten per ha.

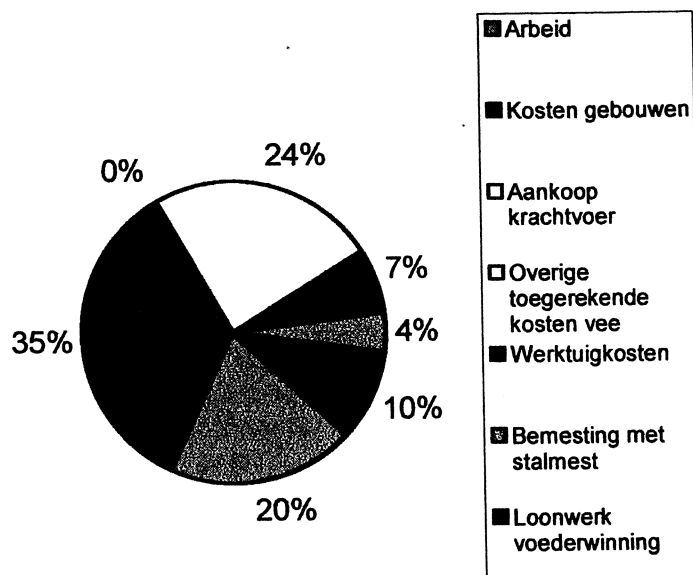
Vleesprijs € kg gg	f	Kosten (ex premies) €/ha	Kosten (incl premies) €/ha
2	4,40	1175	791
2,5	6,05	1072	686
3	6,61	968	583
4	8,81	761	376
5	11,02	555	170

Wanneer het bedrijf recht heeft op zoogkoeienpremies voor alle zoogkoeien zijn de beheerskosten bijna € 400 per ha lager dan zonder deze premies. Desondanks moet zelfs bij een vleesprijs van € 5,- nog een beheersvergoeding worden betaald. De huidige marktprijs voor karkassen in klasse 1 ligt rond € 2,50. Wanneer de 2.500 uur arbeid niet wordt geleverd door een veehouder, maar door 1,4 medewerker op CAO basis stijgen de kosten exclusief premies van € 1.072,- naar € 1.205,- per ha. (inclusief premies van € 686 naar € 820 per ha.). Uit de verdeling van de kosten (figuur 2) blijkt dat meer dan de helft van de kosten wordt gemaakt voor de winterperiode (huisvesting, voederwinning, voeropslag, mestopslag, mest uitrijden). Jaarrond begrazing zou wat dat betreft veel goedkoper zijn. Bij veel (natte) terreinen is dat geen optie en tellen de winterkosten mee in de beheerskosten.

In het rekenvoorbeeld maken de huisvestingskosten 35% van de totale kosten uit. Wanneer de dieren worden gehuisvest in oude grotendeels afgeschreven gebouwen (waarde € 100,- per koeplaats) dalen de beheerskosten exclusief premies van € 1.072,- naar € 841,- per ha. (inclusief premies van € 686,- naar € 457,- per ha.). Dit is echter geen duurzame oplossing omdat de gebouwen op den duur een keer vervangen moeten worden. Uit dit overzicht blijkt dat de toegerekende kosten vee de volgende belangrijke kostenpost is. Deze kosten bestaan uit rente, dierenartskosten, uitval, strooisel, water en elektriciteit. Arbeid staat pas op de derde plaats.

In tegenstelling tot de productielandbouw heeft een lagere gewasopbrengst lagere beheerskosten tot gevolg. Dit komt doordat met hetzelfde aantal dieren meer hectaren kunnen

worden beheerd. Door verschraving zullen de beheerskosten dus dalen. Een lager opbrengst kan worden bereikt door de stalmest niet in het reservaat uit te brengen, maar te verkopen aan akkerbouwers of tuinders.

Figuur 2. Verdeling van kosten

Dit heeft nog meer voordelen. De stalmest brengt ca. € 5,- per ton op en er kan aanzienlijk worden bespaard op loonwerkkosten voor het uitrijden van mest. Voor de eiwitvoorziening van het vee en voor weidevogels is het toepassen van mest wel gewenst.

Brandrode runderen versus Franse vleesrassen

De voorgaande berekeningen zijn allemaal gebaseerd op Franse vleesrassen van 700 kg. volwassen gewicht. Voor het beheer met oud Hollandse rassen zoals de brandrode koeien is ook een berekening uitgevoerd. Hierbij is er vanuit gegaan dat de volwassen dieren 550 kg. wegen en dat de arbeidsbehoefte en de kosten per dier gelijk zijn aan die voor de Franse vleesrassen. Doordat de dieren lichter zijn vreten ze minder en is een hogere veebezetting nodig voor dezelfde droge stofopname. Dat betekent dat met hetzelfde aantal dieren minder ha kunnen worden beheerd. Door het lagere gewicht nemen ook de vleesopbrengsten per dier af. De beheerskosten stijgen hiermee met € 170,- – 220,-.

Tabel 2. Verschil in beheerskosten bij beweiding met Frans vleesras en oud Hollandse ras

Ras/gewicht	Vleesprijs € kg gg	Ha	Kosten (ex premies) €/ha	Kosten (incl premies) €/ha
Limousin/700 kg.	2,50	120	1072	686
Brandrood/550 kg.	2,50	88	1301	857
Brandrood/550 kg.	2,25	88	1348	904

Verwacht wordt dat niet alleen het karkasgewicht lager is, maar ook de vleeskwiteit lager is dan van de typische vleesrassen. Daarom is aanvullend berekend wat de beheerskosten zijn bij een vleesprijs van € 2,25 in plaats van € 2,50. De beheerskosten stijgen daarmee met nog eens € 50,- per ha. Voor het beheer zijn zwaardere rassen (grotere vreters) dus goedkoper dan lichtere. Voor de zeldzame veerassen wordt momenteel een subsidie van € 120,- bovenop de zoogkoeienpremie gegeven. Dit komt ongeveer overeen met het verschil in beheerskosten ten opzichte van de zuivere vleesrassen.

Discussie

Uit deze berekeningen blijkt dat het beheer met zoogkoeien geld kost. Uit andere berekeningen van het Praktijkonderzoek Veehouderij blijkt dat beheer met melkvee ongeveer even duur is als met vleesvee. De alternatieven zijn voor de terreinbeheerder vaak nog duurder. Maaien voor ruwvoer is vaak geen optie omdat de vraag naar natuurhooi beperkt is. Maaien voor compostering brengt naast de kosten van maaien, verzamelen en transport ook nog kosten voor compostering met zich mee (ca €30,- per ton product). Maaien voor energiewinning door middel van of verbranding brengt ook nog de nodige kosten met zich mee, terwijl het vaak niet zal lukken om het gewas voldoende droog aan te bieden. Andere opties die onderzocht worden zijn het kleinschalig composteren met mest of vergisten. Als alle kosten en verdere voor- en nadelen tegen elkaar worden afgewogen, is begrazing waarschijnlijk een aantrekkelijke methode.

Conclusies

Grasachtige natuurterreinen kunnen met vee van veehouders worden beheerd, maar dit is vanwege de lage vleesprijzen niet kostendekkend. Wanneer een veehouder een passende vergoeding krijgt voor het beheer kunnen de beheersdoelstellingen eenvoudiger worden gerealiseerd omdat de veehouder niet het maximale uit zijn dieren hoeft te halen voor een redelijk inkomen. Wanneer terreinbeheerder en veehouder zich beide richten op het beheer en beheersen van kosten is een goede samenwerking mogelijk. Bij de huidige vleesprijzen is een aanvullende vergoeding onmisbaar.

De resultaten van het onderzoek met betrekking tot begrazing met zoogkoeien zijn beschreven in Praktijkrapport 1 en die met betrekking tot melkvee in Praktijkrapport 6, beide van het Praktijkonderzoek Veehouderij in Lelystad.

Het Praktijkonderzoek Veehouderij kan op verzoek met de modellen berekeningen uitvoeren voor tal van situaties met verschillende uitgangspunten.

Referenties:

Corporaal, J., en M. van Os, ..., *Zoogkoeienhouderij met natuurgraslanden*, Praktijkrapport nr. 1, Praktijkonderzoek Veehouderij, Lelystad.

Haan, M. de, 2002, *Beheer natuurgraslanden met melkvee*, Praktijkrapport nr. 6, Praktijkonderzoek Veehouderij, Lelystad.

Handboek voor de melkveehouderij, 1997, Praktijkonderzoek Rundvee, Schapen en Paarden, Lelystad.

Kwantitatieve Informatie Veehouderij (KWIN) 2000 – 2001, 2000, Praktijkonderzoek Rundvee, Schapen en Paarden, Lelystad.

De betekenis van begrazingsbedrijven voor het beheer van de groene ruimte.

*Drs. Sjraar van Beek,
landschapsecoloog en mede-eigenaar van
Landschapsbeheer De Wassum te Venlo*

Inleiding

De oppervlakte natuurgebied en beheersgebied in Nederland maakt een gestage groei door. Dit proces lijkt zelfs in een stroomversnelling terecht te zijn gekomen. Naast de traditionele natuurbeschermingsorganisaties manifesteren gemeenten, waterschappen, waterleidingsbedrijven, recreatieschappen, en recentelijk ook de agrariërs zich meer en meer als natuurbeschermers en -beheerders. Ook van regeringswege lijkt op dit moment de nadruk te verschuiven naar natuurbeheer door agrarische ondernemers. Tegelijkertijd is er sprake van een professionalisering in het natuurbeheer door het formuleren van natuurdoeltypen en beheerdoelen die gerealiseerd moeten worden onder de regie van het Programma Beheer. Al dit beheer vraagt uiteraard om kennis en professionele aanpak. Veel nieuwe bedrijven ontstaan op dit gebied waaronder gespecialiseerde begrazingsbedrijven.

Landschapsbeheer De Wassum in Venlo is een bedrijf dat begrazingsbeheer tot hoofdactiviteit heeft gemaakt. In 2002 zet het bedrijf op verschillende locaties in Limburg en Gelderland ruim 1.700 schapen in, in ruim 600 ha. natuurterrein. De aard van de begraasde terreinen varieert van grootschalige heideterreinen tot gemeentelijk groen. Naast enkele rasterbegrazingen draagt het bedrijf vooral zorg voor de inzet van rondtrekkende, gehoede schaapskuddes. Het bedrijf is een VOF van twee echtparen (landschapsecoloog, communicatiedeskundige, veeteeltkundige, dierenarts) met zes herders in loondienst. De herders hebben meest een opleiding op agrarisch of natuur en landschapsgebied.

De aanpak in de praktijk

De effectiviteit en de ecologische meerwaarde van het terreinbeheer met behulp van schaapskuddes kan alleen worden aangetoond wanneer vooraf goede afspraken worden gemaakt met opdrachtgevers. Daarom, maar ook om teleurstellingen achteraf te voorkomen hanteert de Wassum een heldere strategie.

Bij de projecten die Landschapsbeheer De Wassum aanpakt moet, in overleg met de opdrachtgever, voldaan worden aan enkele duidelijke randvoorwaarden.

Vooraf moet de beheersdoelstelling in het terrein duidelijk zijn. De natuurdoeltypen moeten duidelijk geformuleerd worden. De betekenis van de begrazing bij het beheer moet daarbij duidelijk in beeld komen. Er moet een duidelijke begrazingsplanning opgesteld worden.

Hierin wordt concreet vastgelegd met welk aantal graasdieren het werk wordt uitgevoerd, op welke momenten de kudde aanwezig is en hoeveel dagen (kuddedagen) het werk gaat kosten

Noodzakelijkerwijze moet op basis van de overeengekomen planning een goede begrazingsverslaglegging plaats vinden. Als aanvullend vereiste wordt in de overeenkomst met de opdrachtgever vastgelegd dat een ecologische monitoring van de resultaten plaats vindt. Deze monitoring richt zich met name op het bereiken van de eerder vastgelegde natuurdoelen. In de meeste gevallen moet overigens aangetekend worden, dat een min of meer definitief oordeel niet al na één begrazingsjaar kan worden geveld. Gestreefd wordt naar een duurzame vorm van beheer en de effecten van de begrazing worden meestal pas na een aantal jaren echt zichtbaar

Hindernissen bij begrazingsbeheer

Ondanks het feit dat het bedrijf een onstuimige groei doormaakt liggen er op de weg naar succes vele hindernissen. Soms zijn die hindernissen terug te voeren op ingesloten gebruiken bij de grote terreinbeherende instanties. In ruimer verband hebben ze ook te maken met een beeldvorming die is ontstaan inzake de meeste gewenste vorm van begrazingsbeheer en een merkwaardige beeldvorming van met name geherderde schaapskuddes. Het laatste fenomeen wordt in veel gevallen vooral beoordeeld op zijn recreatieve en eventueel cultuurhistorische betekenis en veel minder op zijn beheerstechnische merites. Enkele van die hindernissen worden onderstaand kort toegelicht.

Kwaliteit van beheer en behaalde resultaten

Bij veel begrazingsprojecten wordt maar wat raak begraasd. De doelen zijn vaak onduidelijk, en vrijwel nooit concreet geformuleerd en op schrift gesteld. Een leuke, langharige koe of een aaibaar schaap spreekt al gauw tot de verbeelding. Tegelijkertijd maakt het concept "integrale jaarrondbegrazing" opgang. Maar bij veel opdrachtgevers kan worden vastgesteld dat er nog veel misverstanden bestaan over de schaal en aard van de terreinen, die nodig zijn om dit concept waar te kunnen maken. Parallel daaraan kan worden geconstateerd dat in veel begrazingsprojecten geen sprake is van een controleerbare planning. Voor een goed opgezette monitoring worden slechts zelden middelen gereserveerd. Mede daarom laat de evaluatie vaak te wensen over.

Veel geld voor inrichting, weinig voor beheer.

De thans gehanteerde subsidiesystemen van de overheid, vooral ook het Programma Beheer, bevoordelen rasterbegrazingen boven gehoede begrazingen. In het Programma Beheer komt het fenomeen "gehoede kuddebegrazing" als beheersinstrument niet eens voor. Dit illustreert de verengde blik die bij overheidsinstanties bestaat. Zo is er bijvoorbeeld veel geld geïnvesteerd in onderzoek

naar enerzijds mechanische methoden van beheer van open terrein en anderzijds naar de effecten van integrale jaarrondbegrazing in zogenaamde "begeleid natuurlijke eenheden". De

laatste jaren is er echter geen onderzoek gedaan naar duurzame beheersmethoden, zoals kuddebegrazing in "halfnatuurlijke eenheden". Daarnaast kan geconstateerd worden dat de budgetten voor inrichting de afgelopen jaren groter waren dan de budgetten voor beheer. Liever één keer geld voor een raster, plaggen of uitbaggeren dan langdurige bijdragen voor een herder. Niettemin kunnen cijfervoorbeelden gegeven worden waaruit blijkt dat een modern gerund begrazingsbedrijf wel degelijk kan concurreren met de loonwerker. Het is tegen deze achtergrond onbevredigend dat financiering van een kudde met herder in de algemene beeldvorming wordt opgevat als een gesubsidieerde vorm van arbeid terwijl de loonwerker die betaald wordt uit Programma Beheer als een voorbeeld van marktwerking wordt gezien.

Landbouwbedrijven azen op grond

Door de steeds strengere mestwetgeving en MINAS hebben agrarische bedrijven steeds meer interesse om natuurgronden op papier naar hun bedrijven te halen. Zij zijn bereid daar flink voor te betalen. Deze tendens wordt de laatste tijd ondersteund door de overheid, die de mogelijkheden van agrarisch natuurbeheer graag extra benadrukt. Het zal duidelijk zijn dat de kwaliteit van het beheer hierdoor onder druk komt te staan.

Certificering van begrazingswerkzaamheden de oplossing

Tijdens de voordracht is een lans gebroken voor het opzetten van een keurmerk of een systeem van certificering voor begrazingswerkzaamheden. Bedrijfsaanpak (keuze dieren, biologische aanpak, dierziektebestrijding), opleiding, arbeidsvoorwaarden, monitoring, enz. moeten dan gestandaardiseerd worden.

Herstel en beheer van voedselarme weiden als arbeidsmarkt voor graasboeren.

Ir. Jan Bokdam

Leerstoelgroep Natuurbeheer en plantenoecologie,
Departement Omgevingswetenschappen

Beheer en herstel van voedselarme graslanden en heiden vormen een belangrijke opgave voor het natuurbeheer in Nederland en andere Europese landen in de komende decennia. Welke rol kunnen graasboeren hierbij spelen?

Inleiding

Graasboeren vormen een nieuw fenomeen in het begrazingsbeheer. Het zijn veehouders die begrazing tegen betaling aanbieden aan terreinbeherende instanties. Tot ongeveer 1920 bestond het graslandgebruik uit hoedebeweiding (daggrazen en nachtstalling) en hooien. Na 1920 verloor hoedebeweiding in Nederland door de komst van kunstmest en prikkeldraad zijn economische basis en werd het geleidelijk vervangen door continue beweiding binnen rasters. Natuurbeheerinstanties zetten dit beheer in de tweede helft van de 20-ste eeuw voort in hun reservaten. Ze verkochten het hooi op stam en schaarden in de weiden vee (meestal jongvee van melkrassen en vleesvee) in van boeren. De belangstelling was zodanig dat boeren een inschарingsvergoeding moesten betalen. In het Junner Koeland bedroeg deze vergoeding in de jaren '80 van de twintigste eeuw fl 1,- per dier per dag. Op de Wolfhezerheide (pinken en zoekkoeien; continue jaarrondbegrazing) was de inschарing om niet. Gehoede schaapskudden konden slechts dank zij subsidie worden gehouden (Ginkelse en Edese heide). Door de afgenomen vraag naar hooi en inschарingsweide enerzijds, en het sterk toegenomen areaal te beheren grasland in natuurgebieden anderzijds is de markt zodanig veranderd dat terreinbeherende instanties moeten betalen om hun terreinen begraasd te krijgen, zowel met een gehoede kudde als met een continue rasterbegrazing. De prijs wordt medebepaald door de kosten van begrazing in eigen beheer. Graasbeheer tegen betaling vindt al jarenlang plaats door Stichting Ark²¹ en enkele andere organisaties. Graasboeren onderscheiden zich (nog) van de Stichting Ark door een sterkere neiging om hun bedrijfsinkomsten meer uit de vermarkting van geproduceerd vee (zeldzame rassen) en dierlijke producten (gecertificeerd biologisch vlees en zuivel) te halen dan uit de diensten aan de terreineigenaar. Oogst uit natuurgebieden in de vorm van plantaardige of dierlijke producten zal in de toekomst in veel situaties beheerkundig gewenst blijven.

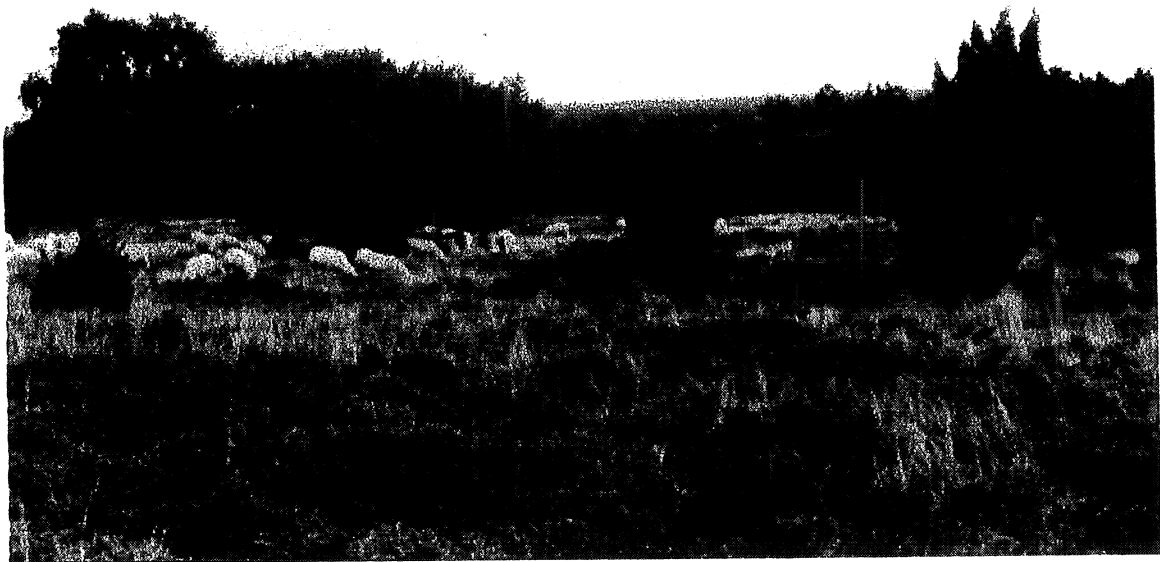
Intensivering en verlating door boeren hebben samen met de bemesting en verzuring uit de lucht geleid tot een tot een dramatisch verlies van het areaal en de biodiversiteit van half-natuurlijke voedselarme graslanden en heiden. Dit geldt zowel voor Nederland als andere Europese landen. Extensieve begrazing vormt een belangrijke beheersvorm om het resterende areaal te beheren. Daarnaast moet er in Nederland in de komende jaren naar verwachting een areaal van enkele tienduizenden hectares voedselrijke landbouwgrond worden omgevormd tot natuurgebied²². Deze gronden zullen in de meeste gevallen moeten worden verarmd en daarna begraasd, vaak integraal met bestaande voedselarme weiden en bossen. Natuurbescherming, overheid en boeren zoeken naar effectieve en uitvoerbare beheersvormen om dit herstel en het

²¹ Helmer, 2001

²² Kampf, 2001

daarop volgende onderhoudsbeheer te realiseren. Ook hierbij kunnen graasboeren een rol spelen.

Een verkenning van de markt voor graasboeren vereist niet alleen inzicht in de ecologische werking van begrazing maar vraagt ook kennis van natuurbeheerdoelen en begrazingsstrategieën. Hierop wordt ingegaan in de volgende paragrafen. Daarna wordt de potentiële rol van graasboeren bij het herstel van voedselarme weiden toegelicht. Tenslotte worden conclusies geformuleerd met betrekking tot de markt voor graasboeren.

Veluwe Heideschappen

Werkking van begrazing

Begrazing creëert geneste, dynamische mozaïeken in vegetatie en bodem²³. De geneste mozaïekelementen kunnen in schaal variëren van plant en hoefindruk tot uitgestrekte oppervlakten grasland, ruigte, struweel en bos. De milieuheterogeniteit en -dynamiek vormen de basis voor een hoge soortenrijkdom. Consumptie, excretie, tred en kadavers betekenen herverdeling van biomassa, organische stof, nutriënten en zaden. De aard en ruimtelijke verdeling hangen af van onder andere het herbivorenbestand (soorten, dichtheid en tijd van het jaar) en het begraasde gebied. Grote gebieden met complete catena's (ecohydrologische gradiënten), complete successiemozaïeken en lage tot matige dichtheden van herbivoren (consumptie/productie ratio's < 0.3) bieden de meeste ruimte voor selectief terreingebruik. Grote grazers zoals rund en paard prefereren korte, hoogproductieve graslanden in overstroomde rivierdalen en op kwelders. Ze grazen daar in het groeiseizoen. In het

²³ Olff et al., 1999

winterseizoen als deze delen ontoegankelijk zijn of een lage voedselvoorraad hebben wijken de dieren uit naar aangrenzende drogere voedselarme gronden, waar ze overstandig gras en houtachtigen vreten. De wintergroene voedselplanten op arme gronden (b.v. Bochtige Smele, Struikheide) bieden een redelijk wintervoedsel²⁴. Bemeste droge gronden kunnen zowel als zomer- en winterhabitat fungeren.

Naast de jaarlijkse cyclus in fourageerhabitat is er ook binnen elk etmaal sprake van verschillen tussen de fourageer- en rusthabitats. Deze dagelijkse habitatwisseling ('differential habitat use') leidt tot verplaatsing van nutriënten van de fourageergebieden naar rustgebieden. Graasplekken (weides) kunnen daardoor op den duur zodanig verarmen dat de dieren de uitgeputte plek verlaten en er onsmakelijke houtachtigen opslaan. Wanneer er elders in het begraasde mozaïek in bossen of ruigtkruiden door sterfte, storm of andere factoren gaten vallen waarin grassen kunnen groeien, verplaatsen de dieren hun graasgebied van de arme uitgeputte plekken naar de nieuwe rijke plekken. Op deze wijze houden ze een dynamisch successiemozaïek in stand. Op rijke, bemeste gronden waar grazers de bodem niet kunnen uitputten ontstaan mozaïeken door invasie van onsmakelijke soorten (b.v. Akkerdistel, Brandnetel, Jacobskruiskruid, Braam, Vlier) die in staat zijn de herbivoren te verdringen. Hun weerstand tegen herbivorie berust op andere mechanismen dan op de arme gronden²⁵. Waar de graasdruk constant hoog blijft of gehouden wordt (geforceerde begrazing) kunnen sommige onsmakelijke soorten onderdrukt worden, waardoor permanente weiden (voedselrijke situatie) of kale substraten (voedselarme bodems) ontstaan. Dergelijke plekken zijn van nature te vinden nabij drinkplaatsen, overnachtingsplaatsen, bemeste weiden, drenk- en bijvoerplekken en de omgeving van stallen. Er zijn echter ook voorbeelden van zeer onsmakelijke en giftige soorten die zelfs op deze plaatsen de herbivoren weerstaan, zoals Ridderzuring, Brandnetel en Pitrus. Door maaien (non-selectieve vraat) worden deze soorten wel onderdrukt.

Graasboeren kunnen met hun vee zowel dynamisch macromozaiëk bevorderen (b.v. New Forest, Junner Koeland, Wolfhezerheide²⁶) als het macromozaiëk fixeren (Veenkampen²⁷). Binnen een gefixeerd successiestadium blijven micromozaiëken van kale plekken, grasland- en ruigtesoorten (Pitrus, Akkerdistel) wel dynamisch (Veenkampen²⁸).

Begrazing als natuurbeheersmaatregel

Begrazing als beheer betekent de inzet van herbivoren in een bepaald gebied om een uitgangssituatie te veranderen in een gewenste situatie. Uitgangssituaties bestaan in Nederland uit een mozaïek van erfenissen uit de traditionele landbouwperiode (schraalgrasland, heiden, hakhout, ontwaterd en afgegraven veen) en erfenissen uit de industriële landbouwperiode (bemeste landbouwgrond, diepe sloten, wegen, gebouwen etc.). Het traditionele agrarische landschap was gekenmerkt door een aflopende trofiegradiënt van boerderij en akkers naar de meest intensieve graasgebieden, die door hoedebeweidning, kappen, plaggen en branden extreem verarmd waren. In de industriële landbouwperiode is deze gradiënt volledig door overbemesting genivelleerd.

Het Handboek Natuurdoeltypen²⁹ definieert de beheersdoeltypen en bijpassende beheersstrategieën Nagenoeg Natuurlijk (NN), Begeleid Natuurlijk (BN) en Half-Natuurlijk (HN). Seizoensbeweidning en hoedebegrazing met herder of dagbeweidning in zwerfrasters en

²⁴ Wallis de Vries, 1996

²⁵ Bokdam et al., 2001

²⁶ Bokdam & Gleichman, 2000

²⁷ Bokdam & Piek, 1998

²⁸ Bokdam & Piek, 1998

²⁹ Bal et al., 1995

nachtstalling is HN beheer, vanwege de sturing op ecotoopschaal. Dat neemt niet weg dat in incomplete catena's en incomplete successiemozaïeken deze vormen het natuurlijke terreingebruik beter benaderen dan jaarrond- en continue begrazing, als de incomplete van het gebied dagelijkse en jaarlijkse habitatwisseling onmogelijk maakt. Winterbegrazing in een droog, arm gebied is natuurlijker dan jaarrondbegrazing. Zomerbegrazing in een voedselrijk nat terrein is natuurlijker dan jaarrondbegrazing. Nachtstalling van vee dat overdag in een graslandperceel graast is natuurlijker dan overnachting in datzelfde grasland. Continue seizoens- of jaarrondbegrazing in kleine gebieden (< 500 ha) wordt tot de HN-strategie gerekend. Continue jaarrondbegrazing in grote gebieden (> 500 ha) is BN als de dichtheid gecontroleerd wordt (Imbosch, Millingerwaard, Blauwe Kamer) en NN als dit achterwege blijft (Oostvaardersplassen). Deze indeling houdt niet expliciet rekening met de compleetheid van de catena en het successiemozaïek, maar door de oppervlakte en omschrijving wordt ervan uitgegaan dat BN-gebieden een complete gradiënt met zomer- en wintergebieden en grasland en bos omvatten, zodat dagelijkse en jaarlijkse habitatwisselingen mogelijk zijn.

De grens voor een bijdrage van graasboeren wordt per definitie bereikt waar de interventie en dus oogst ophoudt en de beheersstrategie overgaat van BN naar NN (Oostvaardersplassen). In BN-gebieden (b.v. Millingerwaard, Blauwe Kamer) worden overtollige dieren verwijderd. Ze kunnen vermarkt worden mits aan de veterinaire regels is voldaan. Ongeregistreerd vee verdwijnt naar de destructor (Oostvaardersplassen, Imbosch). Helmer (2001) noemt tien argumenten waarom graasboeren niet in BN-gebieden zouden moeten opereren. De vraag of graasboeren aan deze bezwaren tegemoet moeten, kunnen en willen komen vraagt meer ruimte dan in dit artikel beschikbaar is. De keuze voor jaarrondbegrazing, soorten- en rassenkeuze en sociale structuur heeft een ecologische en financiële afweging. Maar zelfs als het BN-beheer ecologisch-technisch en financieel door graasboeren uitgevoerd kan worden, dan kunnen andere overwegingen (b.v. beleid, public relations, veterinaire controle, administratieve rompslomp etc.) terreinbeherende instanties er toe bewegen het begrazingsbeheer in eigen hand te houden.

Behoud van voedselarme weiden

De bestaande voedselarme graslanden op zand en veen in Nederland en andere Europese landen zijn grotendeels vervangingsgemeenschappen van bos en ontstaan door uitputting door maaien en hoedebeweidning. Uitzonderingen zijn de primaire schrale graslanden in kustduinen en op drooggevallen gronden in de delta (Grevelingen, Lauwersmeer). Behoud van de traditionele arme weiden in een gefixeerd of dynamisch macromozaiëk vereist een lage bodemvruchtbaarheid en afvoer van nutriënten door hoedebegrazing of door dagelijks transport van de graasweide naar de nachtrustplek in het bos of andere terreingedeelten. Overschakeling naar vrij grazende dieren betekent bij de huidige atmosferische depositie geleidelijke eutrofiëring van het begraasde gebied als geheel³⁰ en ontwikkeling van nieuwe gradiënten in het begraasde gebied³¹. Toevoeging van bos aan continue begraasde voedselarme weiden creëert een nutriëntentransport van de arme weide naar het bos dat als nachtrustplaats fungeert. De arme weide kan daarbij tijdelijk in stand blijven, omdat het bos de stal vervangt. Het gebied als geheel (grasland + bos) verrijkt echter bij de huidige atmosferische depositie³² en deze nutriënten komen weer beschikbaar als het bos teruggezet wordt naar grasland. De indruk bestaat dat dan vraatwerende soorten van voedselrijkere

³⁰ Bokdam in prep.

³¹ Achermann, 2000

³² Bokdam in prep.

bodems (Braam bijvoorbeeld) de successieroute gaan bepalen. Het gevolg is wel dat de zeer arme habitats van open zand, pioniergemeenschappen en droge heide verdwijnen.

De huidige atmosferische depositie noodzaakt tot afvoer van nutriënten. Zonder afvoer treedt geleidelijke eutrofiëring op. De kans is groot dat continue begrazing dit niet realiseert omdat met de oogst van levende dieren of melk slechts een gering deel van de geconsumeerde nutriënten wordt verwijderd. De dagelijkse gang tussen weide en stal (of kraal) in het hoedsysteem betekent een afvoer van ongeveer 2/3 van de dagelijkse excretie. Op grofzandige, droge bodems met een geringe nutriëntenretentiecapaciteit kan uitspoeling en vervluchtiging uit mest en urine van de continue begrazing de atmosferische depositie mogelijk compenseren (Imbosch, Hoge Veluwe). In het New Forest wordt aanvullend gekapt, gemaaid en gebrand. Gemengde begrazing met meer soorten herbivoren (rund, paard, schaap, geit), afstemming van dichtheid op productie en beweiding gedurende het gehele groeiseizoen leiden tot een completere benutting en grotere afvoer.

Herstel van voedselarme weiden

Het natuurontwikkelingsproces op voormalige landbouwgronden kan in vier fasen worden verdeeld: verschraling (I), structuurdifferentiatie (II), biologische differentiatie (III) en onderhoud (steady state; IV). Het succes van latere fasen hangt mede af van het succes van voorafgaande fasen. Nutriëntenafvoer vereist afvoer van dierlijk, plantaardig en/of bodemmateriaal. Traditionele oogstgerichte hoedebeweiding met overnachting in stal of kraal lijkt daarvoor het meest effectief. De timing van het terreingebruik (tijdens het etmaal, het seizoen en het jaar) is belangrijk. Hoedebeweiding betekent een afvoer van ongeveer 2/3 van de dagelijkse excretie. Samen met de oogst van andere producten en eventueel erosie en uitspoeling kan deze afvoer de atmosferische depositie compenseren en de bodem verarmen. Onder een continue zomerbegrazing trad daarentegen in veengraslanden geen verschraling op³³. In de tweede fase wordt de oogst minder intensief. De herbivoren ontwikkelen ruimtelijk patronen in de vegetatie en bodem. In de derde fase wordt de begrazing afgestemd op de vestiging en overleving van planten en dieren. Het begrazen van grotere gebieden met soortenrijke restanten van vroegere arme graslanden vergroten de dispersiekans. Van fase I naar fase III neemt de oogst af en neemt de soortenrijkdom toe. Tredgevoelige planten en dieren (nesten) zijn vaak gebaat met een sterke mozaïekstructuur omdat daarin tredvrije plekken voorkomen. In de onderhoudsfase (fase IV) moet de begrazing aangepast moeten worden aan het doeltype.

Conclusies

1. Graasboeren met expertise en een gevarieerd herbivorenbestand zijn goed inzetbaar in het graslandbeheer in HN gebieden, in het bijzonder in het geval van incomplete catena's. In BN-gebieden is hun inzet niet op voorhand uitgesloten, in NN-gebieden wel.
2. Begrazingsbeheer is maatwerk. Het herbivorenbestand (soort, ras, dichtheid en periode van het etmaal, seizoen en jaar) moeten worden afgestemd op de uitgangssituatie (catena, successiemozaïek) en het doel. Begrazingsbeheer moet daarom ook flexibel zijn en kunnen inspelen op de veranderingen.

³³ Bokdam & Piek, 1998

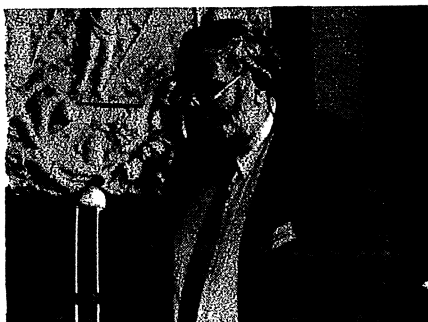
3. Graasboeren dienen te beschikken over inzicht in de werking van begrazing, kennis van begrazingsbeheerdoelen en over expertise met betrekking tot de dieren.

4. Graasboeren kunnen hun economische basis verbeteren en hun niche verbreden door open te staan voor de doelstellingen van terreinbeherende instanties, meer geschikte soorten en rassen herbivoren in te zetten (herten, varkens, ganzen en eenden, vleesrassen) en hun doelgroep te verbreden (urbane gebieden, militaire oefenterreinen, recreatieterreinen, waterwingebieden etc.).

Referenties

- Achermann, G., 2000, The influence of red deer (*Cervus elaphus* L.) upon a subalpine grassland ecosystem in the Swiss National Park, PhD Thesis, Zürich.
- Bal, D., H.M.Beije, Y.R.Hoogeveen, S.R.J.Jansen & P.J. van der Reest, 1995, Handboek natuurdoeltypen in Nederland, IKC-Natuurbeheer, rapport nr.11, Informatie- en KennisCentrum Natuurbeheer, Wageningen.
- Bokdam, J., 2001, Begrazing en behoud van voedselarme open landschappen, in: Vakblad Natuurbeheer 40(4), pag. 60-63.
- Bokdam, J., Free-ranging cattle as nutrient movers in a succesional woodland-grassland-heathland mosaic (submitted to Journal of Applied Ecology).
- Bokdam, J. & Wallis de Vries, M.F., 1992, Forage quality as a limiting factor for cattle grazing in isolated Dutch Nature Reserves, in: Conservation Biology 6 (3), pag. 399-408
- Bokdam, J. & H. Piek, 1998, Begrazing als herstelmaatregel in natte graslanden, in: Oomes, M.J.M., & H.Korevaar (red.), Herstel van natte, soortenrijke graslanden, AB-DLO Thema's 5. Wageningen.
- Bokdam, J., & J.M. Gleichman, 2000, Effects of grazing by free-ranging cattle on vegetation dynamics in a continental north-west European heathland, in: Journal of Applied Ecology, 37, p. 415 – 431.
- Bokdam, J., R. Cornelius, B. Krüsi, 2001, A conceptual model for nutrient-mediated successional grazing mosaics, in: Gerken, B. & M. Görner (eds.), Neue Modelle zu Masnahmen der landschaftsentwicklung mit groszen Pflanzenfressern und praktische Erfahrungen bei der Umsetzung. Natur- und Kulturlandschaft, Höxter, Jena, (Germany), 4, pag. 122-131.
- Kampf, H., 2001, Grote grazers en het beleid, in: Vakblad Natuurbeheer 4, pag. 89-92.
- Helmer, W., 2001, Natuurlijke begrazing versus seizoensbeweiding, in: Vakblad Natuurbeheer 4, pag. 67-69.
- Oloff, H., F.W.M. Vera, J. Bokdam, E.S. Bakker, J.M. Gleichman, K. de Maeyer, & R. Smit, 1999, Shifting mosaics in grazed woodlands driven by the alternation of plant facilitation and competition, in: Plant Biology 1. pag.127-137.
- Wallis de Vries, M.F., 1996, Nutritional limitations of free-ranging cattle: the importance of habitat quality, in: Journal of Applied Ecology 33, pag. 688-702.

Begrazing in relatie tot natuurdoeltypen; de rol daarin van streekeigen rassen van landbouwhuisdieren.

*Harm Piek
Vereniging Natuurmonumenten
Beleidsafdeling Natuur en Landschap.*

Inleiding.

Begrazing in de natuur is bijna zo oud als de wereld. Sinds er zo'n 400 miljoen jaar geleden al planten op het land voorkomen zijn er dieren geweest die deze planten aten. De eerste grazende zoogdieren (ca. 60 miljoen jaar geleden) waren waarschijnlijk browsers die vooral bast, twijgen en blad van bomen en struiken aten. Echte grazers die leefden van celluloserijke planten van graslanden zijn pas later ontstaan. Graslanden zijn in het klimaatgebied van West-Europa verreweg voor het grootste deel ontstaan doordat zo'n 7000 jaar geleden boeren bossen kaptten, moerassen droog legden en gebruik maakten van gedomesticeerde runderen, schapen en paarden. Natuurlijke graslanden zijn slechts op kleine oppervlakten in het bos en in rivierenlandschappen aanwezig geweest. Alleen in het kustgebied zijn graslanden mogelijk op grotere oppervlakten aanwezig geweest. Men moet dan denken aan kwelders en van nature droogvallende kusthoogvenen (als gevolg van regressie van het zeeniveau). De cultuurgraslanden waren oorspronkelijk van groot belang als leefgebied voor wilde planten en dieren. Enkele honderden soorten waaronder een groot aantal bedreigde en zeldzame soorten (onder andere Rode Lijst soorten) zijn gebonden aan grasland. Helaas zijn de meeste typen grasland thans in Nederland zeldzaam geworden tot bijna uitgestorven en vrijwel geheel beperkt tot natuurreservaten. Met name de graslandtypen die tot het midden van de vorige eeuw nog algemeen in de cultuurgraslanden voorkwamen, zoals kamgrasweide, zilverschoongraslanden en andere bloemrijke en kruidenrijke graslanden, zijn grotendeels verdwenen. In het kielzog daarvan zijn ook de weidevogels en andere vogelsoorten van extensief gebruikte graslanden verdwenen of beperkt tot restpopulaties in natuurreservaten. Hetzelfde geldt voor de entomofauna. En niet in de laatste plaats is ook de belevingswaarde van de "bonte weide" van Thijsse sterk verminderd doordat de meeste cultuurgraslanden nog nauwelijks de naam "grasland" verdienen, maar eerder als een met gras en klaver periodiek ingezaaide akker zijn te beschouwen zonder enige bloemenkleur en rijkdom aan planten of dieren.

Waar vind je nog graslanden die lila zijn van de pinksterbloemen? Als ze er al zijn dan hebben we met agrarisch natuurbeheer, een natuurreservaat of een wegberm te maken. Deze bloemrijke cultuurgraslanden hebben ook nooit de prioriteit in het natuurbeleid gekregen die ze eigenlijk verdienden. Er wordt door natuurbeheerders hoog ingezet op behoud en ontwikkeling van blauwgraslanden, stroomdalgraslanden, kalkgrasland, kwelafhankelijk beekdalgrasland. Met andere woorden: graslandtypen van schrale bodems hadden prioriteit. Velen natuurbeheerders trokken tot voor kort nog de neus op voor de boerengraslanden. Cultuurgraslanden zoals de hierboven genoemde glipten in de tussentijd wel uit onze hand.

Waar zijn de boeren gebleven die er nog een echte standweide op na houden waar hooguit een paar keer per jaar de runderen verweid werden? Standweide is als begrazingssysteem bijna even zeldzaam geworden als de levensgemeenschappen die er bij horen.

Waar zijn ze gebleven de gehoornde zwartbonte Fries-Hollandse runderen, de Brandrode runderen, de Lakenvelders, Blaarkoppen en Friese roodbonten? Behalve het verlies aan biodiversiteit en landschappelijke belevingswaarde zijn ook de oorspronkelijke rundvee- en schapenrassen die deze graslanden afgraasden verdwenen. Zodra er verenigingen of stichtingen opgericht moeten worden met het oogmerk een bepaald ras te behouden is de status van het ras vaak al zeer zorgwekkend. En we kennen inmiddels al een groot aantal van deze clubs.

Wat doet een natuurbeschermingsorganisatie als Natuurmonumenten nu aan deze bepaald niet rooskleurig situatie? Natuurmonumenten past begrazing als beheermaatregel toe in een groot aantal, verschillende beheerstrategieën. Elke beheerstrategie is gebaseerd op het behouden, herstel en ontwikkelen van zowel natuurwaarden (biodiversiteit) als op landschappelijke en cultuurhistorische waarden. Integratie van deze waarden staat daarbij voorop. Alleen per beheerstrategie liggen de accenten waarop een bepaalde waarde aan de orde is verschillend. Belangrijk is tevens op te merken dat zowel rund, paard en schaap qua spijsverteringsfysiologie als echte grazer te beschouwen zijn³⁴. Dit betekent dat bij het kiezen van bepaalde soorten of rassen de verschillen daartussen geen wezenlijk grote verschillen tot gevolg hebben. In dit verband is het aantal grazers en het tijdstip van begrazing van veel grotere betekenis voor het effect op de verschillende natuurtypen dan het verschil tussen de rassen. Wel zijn er verschillen in de mogelijkheden voor de grazer om in bepaalde natuurtypen en beheerstrategieën te kunnen worden ingezet.

Beheerstrategie: Nagenoeg natuurlijk landschap.

Bij een beheerstrategie gericht op het ontwikkelen van nagenoeg natuurlijke landschappen gaat het meestal om grote gebieden waar graslanden in zowel ruimtelijk als in temporeel opzicht onderdeel vormen van een complexe landschapsopbouw. Natuurlijke processen als de werking van water en wind (abiotische dynamiek) maar ook biotische processen als successie en herbivorie vormen daarbij belangrijke processen die natuur en landschap vorm geven. Sturing van deze processen door de mens beperkt zich grotendeels tot het weren van negatieve externe verstoringen. Hoewel de discussie over het aandeel van grasland in dergelijke (bos)landschappen nog lang niet uitgewoed is gaan wij er vanuit dat grote herbivoren een zeker deel van het gebied al of niet tijdelijk zullen gebruiken en invloed zullen hebben op de structuur van het landschap. Voorbeelden waar deze strategie van toepassing is zijn de Oostvaardersplassen en Veluwezoom.

Er wordt ten aanzien van de herbivorie gestreefd naar de introductie van dit proces waarbij de herbivoren zoveel mogelijk als wildlevende dieren zelfstandig kunnen overleven. Op basis van historisch-ecologische referenties wordt bepaald welke herbivoren voor deze strategie worden ingezet. Het gaat dan meestal om diersoorten als rund, paard, edelhert, wild zwijn en bever. Voor rund en paard moet men dan genoeg nemen met rassen van landbouwhuisdieren die nog nauw verwant zijn aan het uitgestorven oerrund en het eveneens uitgestorven wilde paard. Rassen als Schots hooglandrund, Galloway, Heckrund, Konik en een aantal "primitieve" ponyrassen worden daarbij in de regel ingezet, omdat deze rassen bewezen hebben dat ze zonder al te veel hulp met jaarrondbegrazing als zelfstandig levend dier kunnen overleven. Belangrijke eigenschappen van deze grazers zijn daarbij een sterke ontwikkeling

³⁴ van Wieren, 1996

van vetweefsel (zowel onderhuids als intraveneus), laatrijtheid, hoge voedselconversie, geringe melkgift en andere eigenschappen die het leven in ruig terrein in makkelijker maken. Gezien het feit dat de fokkerij van de meeste runderrassen in Nederland de laatste tijd vooral gericht is geweest op melkproductie en vetarm vlees verwachten wij dat de meeste inheemse rassen niet (meer) geschikt zijn voor gebruik bij deze beheerstrategie. Wellicht dat het Brandrode rund in potentie nog wel geschikt is. In het algemeen zullen echter bij deze beheerstrategie geen Nederlandse zeldzame en bedreigde landbouwhuisdieren ingezet kunnen worden.

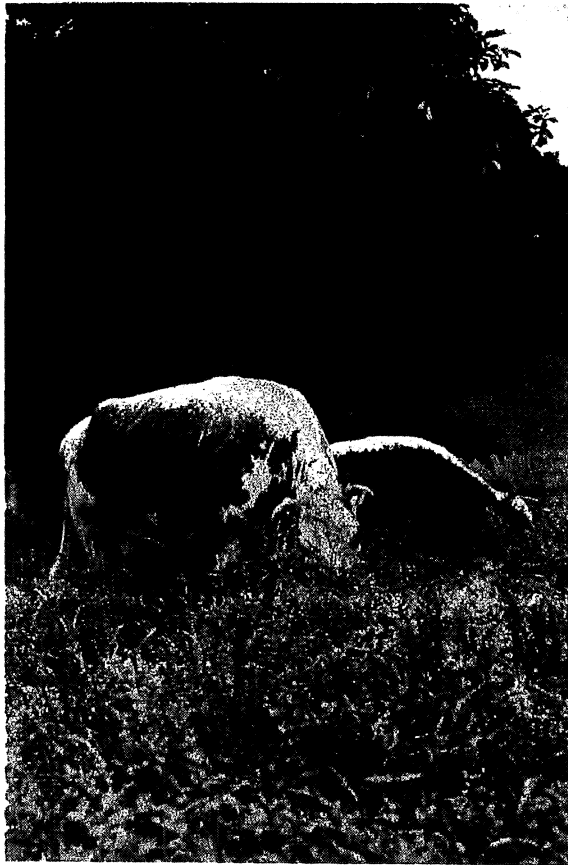
Beheerstrategie: halfnatuurlijk landschap

Wanneer een halfnatuurlijk landschap wordt nagestreefd dan streven wij er naar dat natuurlijke processen zodanig gestuurd worden dat het landschap duidelijk afwijkt van wat er zou ontstaan wanneer natuurlijke processen niet of slechts beperkt gestuurd zouden worden. Meestal gaat het dan om sturing van de natuurlijke successie naar bos door herbivoren op een zodanige wijze dat er in het geheel geen of slechts ten dele bos en struweel ontstaat. Het betreft daarbij relatief grote gebieden van ongeperceleerde graslanden, rietlanden, heidevelden duinen en dergelijke. Een groot aantal natuurgebieden van Natuurmonumenten valt onder deze strategie (onder andere Kampina, Zwanenwater en Korendijkse Slikken). Begrazingsbeheer is daarbij heel vaak aan orde. Het gaat dan om een kuddebeheer van de grazers waarbij de aantalontwikkeling, soort en ras, tijdstip en duur bepaald wordt aan de hand van het gewenste effecten een vaak ook van tal van praktische overwegingen (beschikbaarheid, kosten en opbrengsten, omgang met publiek etc.) Er vindt binnen deze beheerstrategie geen bemesting plaats en maatregelen als maaien, plaggen en kappen van opslag zijn vaak aanvullende maatregelen.

Deze vorm van begrazing sluit dikwijls aan bij het beheer zoals dat in een meestal ver verleden door boeren is gevoerd, namelijk begrazing met schaapskudden, standweiden, vetweiderij en vergelijkbare houderijsystemen. Maar door het verlies van hun agrarische productiefunctie zijn veel van deze gebieden uit het agrarische gebruik gehaald en als natuurgebied in beheer gekomen. Heel vaak werd dan opnieuw begrazing ingesteld als beheersysteem. Daarbij worden door Natuurmonumenten ook oude landbouwhuisdierrassen gebruikt zoals Drentse en Veluwe heideschappen en Mergellandschappen. Indien dat vanuit een oogpunt van behoud, herstel en ontwikkeling van het natuurtype noodzakelijk wordt geacht, kunnen overigens de aantallen in te zetten graasdieren, maar ook de duur en het tijdstip of de periode van de begrazing wel afwijken van het oorspronkelijke gebruik door boeren. Op veel heidevelden wordt niet met een schaapsherder begraasd maar met vrijlevende schapen binnen een raster. Op veel vergraste heidevelden worden voor het herstelbeheer naast of in plaats van schapen ook runderen ingezet. Graslanden binnen deze beheerstrategie worden vaak door runderen begraasd, maar daarbij wordt betrekkelijk weinig met zeldzame Nederlandse runderrassen gewerkt. Meestal worden toch Schotse Hooglanders, Galloways, Herefords, Limousins, Charolais, Blonde d'Aquitaines en vooral ook Frisian-Holstein runderen (jongvee) ingezet. Deze laatste vooral wanneer er seizoensbegrazing aan de orde is en er runderen van boeren voor inscharing beschikbaar zijn. Bij jaarrondbegrazing wordt overigens dan vooral Galloways, Hooglanders, Hereford en andere wat meer robuustere en geharde rassen gekozen in verband met hun vermogen veel vetweefsel aan te zetten.

Het is mogelijk dat Natuurmonumenten bij het beheer van deze halfnatuurlijke landschappen in de toekomst wel meer inheemse landbouwhuisdierrassen als MRIJ, Brandrood rund en Glanrund gaat inzetten dan nu het geval is. Zeker bij seizoensbegrazing op niet al te

voedselarme graslanden (bijvoorbeeld uiterwaarden en veenweidegebieden) kunnen bij inzet van deze runderrassen ook de natuurdoelen gehaald worden. Ook bij omvorming van voormalige akkers en kunstweiden naar een meer natuurlijk grasland zonder bemesting zijn er minstens tijdelijk wel mogelijkheden voor deze rassen. Graasboeren kunnen daarin een rol spelen.

Witrikken

Beheerstrategie: natuurlijk cultuurlandschap

Verreweg de meeste landschappen in Nederland zijn cultuurlandschappen met een meer of minder lange geschiedenis en streekeigen identiteit. Oorspronkelijk hadden deze landschappen ook hoge natuurwaarden omdat tal van planten en dieren hierin een goed habitat vonden. Helaas hebben veel van deze landschappen aan natuurwaarde ingeboet. Maar gelukkig zijn er ook nog plaatsen waar deze cultuurlandschappen een grote natuurrijkdom vertonen. Het zijn altijd geperceleerde landschappen met een grote landschappelijk variatie. Grasland is dikwijls het dominante terreintype. Het zijn dan graslanden die eeuwenlang als bloemrijke dotterhooilanden, blauwgraslanden, glanshavergraslanden en andere onbemeste graslandtypen, zoals stroomdalgraslanden en heischrale graslanden in het agrarische bedrijf een functie hadden. Maar ook de eerder genoemde meer voedselrijke graslanden als kamgrasweide, zilverschoongraslanden en ruige graslanden waren karakteristiek voor deze natuurlijke cultuurlandschappen. Ook

tussengliggende elementen als hagen, boomsingels, bosranden, poelen, sloten en slootkanten leverden een belangrijke bijdrage aan de natuurrijkdom van deze landschappen.

Bij het beheer van deze natuurlijke cultuurlandschappen worden in tegenstelling tot de nagenoeg natuurlijke en halfnatuurlijke landschappen de ecologische processen in hoge mate door de mens gestuurd. De soorten van flora en fauna hebben zich weliswaar grotendeels spontaan gevestigd, maar de natuurlijke abiotische dynamiek en de levensgemeenschappen waarin deze soorten leven zijn door de mens in bepaalde structuren en patronen in het landschap gefixeerd als gevolg van een zodanige inrichting en vormgeving dat de toegekende (veelal agrarische) functies zich optimaal konden ontwikkelen. Een aanzienlijk deel van deze natuurlijke cultuurlandschappen zijn opgenomen in de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). In veel gevallen worden ze door Natuurmonumenten als natuurgebied beheerd waarbij als middelen onder meer worden ingezet: maaibeheer, begrazing, hakhoutbeheer, kappen en snoeien, plaggen en dergelijke.

Begrazing is in de natuurrijke cultuurlandschappen dus ook een belangrijke beheermaatregel die in deze beheerstrategie veelal perceelsgewijs wordt uitgevoerd. Periodieke omweiding en seizoensbegrazing zijn daarbij gangbaar omdat ze het beste aansluiten op de aard van het landschap. Integrale jaarrondbegrazing waarbij een groot aantal percelen met insluiting van houtwallen, hagen, bosjes en sloten als een grote begrazingseenheid begraasd worden is bij deze beheerstrategie niet gewenst omdat zo'n begrazingsbeheer leidt tot sterke afbreuk van ecologische zwakke componenten in het landschap als gevolg van zogenaamde "Potter-effecten" (zie intermezzo). Begrazing van graslanden in dergelijke natuurrijke cultuurlandschappen is heel goed uit te voeren met "oude koeien" en dito paarden, schapen en geiten. Het zijn veelal graslanden die oorspronkelijk ook door de oude landbouwhuisdieren werden begraasd. Bekende voorbeelden daarvan zijn de Lakenvelder runderen op buitenplaatsen, Blaarkoppen in het veenweidelandschap, Friese roodbonten in het terpenlandschap van Friesland, Brandrood rund in de uiterwaarden van de grote rivieren en in de beekdalgraslanden van Noord Brabant, bijvoorbeeld in de Meierij. Het gebruik van Zeeuwse melkschapen op de dijken in Zeeland is een ander voorbeeld. Maar ook het Groninger paard, het Nederlandse trekpaard en de Nederlandse landgeit kunnen in deze cultuurlandschappen als grazer gebruikt worden. De keuze van deze grazers bij het beheer van cultuurlandschappen is daarbij overigens niet primair gelegen in grote voordelen die zij zouden hebben ten opzichte van andere rassen. De keuze is primair gelegen in het behoud van deze oude, streekeigen rassen als levende representanten van ons cultuurhistorisch erfgoed dat in deze landschappen ligt opgesloten.

Een deel van de cultuurlandschappen had oorspronkelijk geen primaire agrarische functie maar eerder een recreatieve, en wel in de vorm van een park en/of tuin op buitenplaatsen of landgoederen. Onze oude cultuurlandschappen hebben een belangrijke betekenis als cultuurhistorisch erfgoed. Natuurmonumenten heeft in haar algemene doelstellingen dan ook het behoud van deze waarden in het landschap opgenomen. Het inzetten van de oude en bedreigde landbouwhuisdieren is dan primair vanuit deze doelstelling te verantwoorden. Het gaat Natuurmonumenten dus niet alleen om landschapselementen als houtwallen, kavelpatronen, grafheuvels en knotwilgen in het cultuurlandschap in stand te houden. Evenzeer gaat het er om de levende dieren (oude veerassen) en planten (bijvoorbeeld stinzeplanten en oude fruitrassen) in stand te houden - en zonodig te herintroduceren - die in die cultuurlandschappen thuishoren.

Omdat het deels ook graslanden betreft die nog een redelijke gewasproductie hebben zijn er ook mogelijkheden om ze in de bedrijfsvoering van graasboeren op te nemen. In de praktijk gebeurt dat al op veel plaatsen in de vorm van inscharing, verkoop van gewas op stam, inpassing in ecologische en biologische landbedrijfsvoering en dergelijke.

Welk beleid voert Natuurmonumenten met betrekking tot de inzet van zeldzame en bedreigde landbouwhuisdieren?

Natuurmonumenten zet zich al vele jaren in voor het gebruiken van oude heideschapenrassen voor begrazing, met name van heide en kalkgrasland. Drents heideschaap, Veluws heideschaap en Mergellandschaap zijn daarvan voorbeelden. Daarbij wordt zowel met geherderde kudden gewerkt als met kudden die los lopen binnen een raster. Natuurmonumenten zal deze inzet voortzetten, al moet gezegd worden dat bij het herstelbeheer van vergraste heidevelden de inzet van heideschapen steeds minder effectief is geworden en dat er runderen worden ingezet om de vergrassing van met name Pijpenstrootje

terug te dringen ten gunste van de heidesoorten. Sinds enkele jaren worden er ook steeds meer inheemse runderen ingezet bij het begrazingsbeheer van graslanden in natuurlijke cultuurlandschappen. Bijvoorbeeld Lakenvelders, Brandrode runderen, en in de nabije toekomst ook Glanrunderen in Zuid - Limburg. Blaarkoppen worden nog weinig ingezet. Ook Friese paarden, Groninger paarden en Nederlandse trekpaarden kan men tegen komen in de terreinen van Natuurmonumenten. Nederlandse landgeiten zijn in het verleden ook incidenteel ingezet voor het "wegbrowsen" van struiken.

Het toekomstige beleid met betrekking tot zeldzame landbouwhuisdieren zal inhouden dat Natuurmonumenten zich primair inzet voor de meest bedreigde rassen door daarvan per ras ongeveer 300 vrouwelijke dieren van de Nederlandse populaties in eigen beheer te houden en te gebruiken bij het begrazingsbeheer. Wij hopen dat andere natuurbeheerorganisaties eveneens een substantieel deel van deze bedreigde populaties zullen verwerven en/of inzetten bij het terreinbeheer. Op deze wijze kunnen natuurterreinbeheerders gezamenlijk er toe bijdragen dat een ras voor uitsterven behoed wordt. Uiteraard is het inzetten van minder bedreigde oude landbouwhuisdieren ook mogelijk maar dat achten wij minder urgent. Het inzetten in het terreinbeheer van niet (meer) bedreigde rassen, zoals Fries paard, heeft bij Natuurmonumenten dan ook geen prioriteit. Het beleid zal in de eerste plaats gericht zijn op het "in situ" behouden van de authentieke raskenmerken (zowel qua exterieur als qua gebruikseigenschappen). We zullen daartoe zoveel mogelijk de richtlijnen van stamboeken en rasstandaarden van foktechnische commissies van de verschillende rassen toepassen. Ook voor het uitwisselen van rammen, stieren en hengsten zullen wij dieren beschikbaar stellen.

Het inzetten van de verschillende rassen in de gebieden van Natuurmonumenten kan op verschillende wijzen plaats vinden. Enerzijds zullen we de dieren in eigen beheer houden, maar anderzijds zullen we ook samenwerken met agrariërs die deze rassen in onze terreinen inscharen of juist onze dieren bij boeren laten grazen. Met het Brandrode rund zijn al veelbelovende ervaringen opgedaan in dergelijke vormen van samenwerken. Wij poneren de stelling dat het behoud van een ras het beste gediend is met een veelzijdig gebruik en een duidelijke spreiding over verschillende eigenaren en gebruikers. Een ras moet niet alleen als een soort museumdier wordt behouden maar ook daadwerkelijk weer een economische drager worden binnen een verbrede doelstelling van de Nederlandse landbouw. Dat geeft een betere garantie dat het ras niet uitsterft.

Daarnaast hecht Natuurmonumenten grote waarde aan het inzetten van oude typen van landbouwhuisdieren binnen het oorspronkelijke historisch-geografische verspreidingsgebied van het betreffende ras. Het zou dus niet moeten voorkomen dat Schoonebeker schapen op de Brunsummer Heide grazen. Maar wanneer een ras zeer zeldzaam en bedreigd is kan het toch wenselijk zijn vertegenwoordigers ervan buiten hun oorspronkelijke areaal aan te houden. Het is dan strikt noodzakelijk voor het fokbeleid of ten behoeve van risicospreiding bij zeer besmettelijke ziekten respectievelijk het ruimingsbeleid dat ook enkele fokgroepen buiten het authentieke verspreidingsgebied gehouden worden. Wij willen graag samen met de Stichting Zeldzame Huisdierrassen (SZH) komen tot een aantal noodopvanggebieden voor bedreigde rassen in geval er op korte termijn huisvesting voor een ras noodzakelijk is (conform het idee van de Ark van Noach, zoals dat door SZH wordt gepropageerd). Dit om te voorkomen dat de dieren naar het slachthuis worden gebracht.

Voorts willen we benadrukken dat de huidige rassen niet opgevat kunnen worden als genetische variëteiten die eeuwenlang onveranderd zijn gebleven. De meeste rassen werden in de loop van de eeuwen en zeker ook de laatste eeuw al naar gelang de marktsituatie en

gebruiksomstandigheden voortdurend in bepaalde richtingen gefokt. Dit proces zal ook in de toekomst blijven plaats vinden. Binnen de verschillende runderrassen ziet Natuurmonumenten een drietal hoofdfokrichtingen.

In de *eerste plaats* zien wij een fokrichting, gericht op het gebruik van oude veeslagen als grazer in natuurgebieden. Deze fokrichting is vooral voor natuurbeheerders van belang. Het fokbeleid is dan gericht op vermindering van overmatige melkgift, laatrijphed, gemakkelijk afkalven, publieksvriendelijkheid en dergelijke.

Een *tweede fokrichting* zou meer gericht kunnen zijn op ontwikkeling tot een vleesrund. Deze fokrichting zal vooral voor graasboeren van belang zijn. Zeker bij seizoensbegrazing op de wat voedselrijker natuurtypen (kamgrasweiden) is deze fokrichting voor zowel boeren als voor het natuurbeheer mogelijk. Er moet echter wel opgemerkt worden dat vleesrunderen in de huidige marktsituatie weinig perspectieven bieden. Ook niet wanneer het vlees als streekeigen kwaliteitsproduct of als klanten- respectievelijk ledenbinding op de markt gezet wordt.

Een *derde fokrichting* zal meer op ontwikkeling van melkproductie gericht zijn. Aangezien het niet waarschijnlijk is dat natuurbeheerorganisaties zelf melkkoeien gaan houden zal deze fokrichting meer door boeren ingeslagen worden. Ook boeren hebben immers een belangrijke taakstelling voor landschapsonderhoud. Een melkkoe in de wei wordt door de Nederlander als een essentieel onderdeel van het landschap beschouwd. De Commissie Wijffels heeft dat een jaar geleden ook het belang van koeien in de wei bepleit.

Wij achten het van belang dat er een zo groot mogelijke diversificatie in fokrichtingen binnen het ras wordt nagestreefd.

“Oude koeien” zijn er voor elk wat wils.

Inzet van oude landbouwhuisdieren per beheerstrategie en natuurtype:

Beheerstrategie\graslandtype	inzet van rassen zeldzame landbouwhuisdieren		
	rund	schaap\geit	paard
Nagenoeg natuurlijk landschap:			
- bos\struweel\ruigt\grasland (droog\arm)	Brandrood (?) (jr)	-	0
-bos\moeras\grasland (nat\voedselrijk)	Brandrood (?) (s)	-	-
Halfnatuurlijk landschap:			
heide en heischraal grasland	0	heideschappen (Drents, Veluws, Kempisch heideschaap, Schoonebeeker)	0
duingraslanden	0	-	0
kwelders	Witrik	Fries melkschaap/ Zeeuws melkschaap	0 0
kamgrasland (droog)	FH zw/bont Blaarkop Fries roodbont MRY	Schoonebeeker schaap	0
Kalkgrasland	Glanrund(?)	Mergellandschaap	0
Zilverschoongrasland (nat) (uiterwaard)	Brandrood MRIJ	-	Ned. trekpaard
Natuurrijk cultuurlandschap:			
Kamgrasland (droog\nat)	Fries roodbont Brandrood MRIJ FH-zw\b Witrik Lakenvelder Blaarkop	Ned. landgeit	Groninger Gelderlander Ned.trekpaard Fries paard
Zilverschoongrasland	Fries roodbont Brandrood Witrik Blaarkop Lakenvelder MRIJ FH zw\b	-	Fries paard Ned.trekpaard

(jr)= jaarrondbegrazing; (s) = seizoenbegrazing; - = inlandse rassen worden niet ingezet; 0 = geen geschikt inlands ras beschikbaar

Zeldzame Nederlandse rassen van grote grazers, overzicht en stand van zaken

*Ing. H.F. Cnossen, Stichting Zeldzame Huisdierrassen, en
Drs. L. Hilgers, Buro Coördinaat*

Diversiteit en waarde van de oorspronkelijke Nederlandse rassen en typen.

Het vastleggen van rassen en stamboeken en het definiëren van fokdoelen in de zin zoals wij die nu kennen is een ontwikkeling die vooral plaats vond in de negentiende eeuw. Vóór die tijd bestond een rijke verscheidenheid aan regionale rassen en typen van paarden, koeien, geiten, schapen en kippen die vaak een opmerkelijke aanpassing vertoonden aan de regionale leefomstandigheden. Een geregistreerde en gestandaardiseerde fokkerij bestond echter niet. In de loop van de twintigste eeuw liep de diversiteit aan rassen en typen aanvankelijk sterk terug. Uit oude beschrijvingen kennen we bijvoorbeeld verwijzingen naar een Groninger en een Burens schaap en weten we dat de moderne Texelaar er van binnen en van buiten totaal anders uitziet dan de oude Texelse "pielstaart". Als gevolg van verdringingskruising met de Noord-Amerikaans Holstein-Friesian is van het Fries-Hollandse (zwartbonte) vee, het Maas-Rijn IJssel-vee (MRIJ en de Blaarkop in zuivere teelt niet veel meer over. Oude, regionale veeslagen zoals de Drentse Heidesnik zijn volledig van de aardbodem verdwenen. Van de verscheidenheid aan regionale varkensrassen is evenmin iets overgebleven³⁵. Door het vrijwel ontbreken van schriftelijke documentatie uit voorbije eeuwen is onze kennis over de vroegere verscheidenheid op zijn best fragmentarisch te noemen. Dit verschijnsel beperkt zich niet tot Nederland. De globalisering leidt er toe dat een steeds groter deel van artikelen met een dierlijke oorsprong geproduceerd wordt met behulp van een steeds kleiner wordend aantal commerciële hybriden. De diversiteit in het aanbod van genetisch materiaal neemt daardoor sterk af³⁶. Weliswaar zijn de Nederlandse weiden vanaf pakweg de zeventiger jaren van de vorige eeuw weer kleuriger geworden door de import van buitenlandse rassen (met name vleesrassen bij het rundvee), maar dat dreigt alleen maar de genetische erosie van de oorspronkelijke streekgebonden rassen te versnellen.

Landbouwkundig en economisch belang

Er is nog (te) weinig onderzoek verricht naar de uniciteit van de oude landrassen, en ook is nog onvoldoende bekend in hoeverre ze zich van elkaar onderscheiden en in welke mate ze bijdragen aan de totale genetische diversiteit. Toch wordt de waarde van deze oude rassen algemeen onderkend, vooral als reservoir van erfelijke eigenschappen. En dan met name eigenschappen waarop in de huidige populaties minder geselecteerd wordt, maar die in de verre toekomst wel weer van belang kunnen worden. Dan kan het gaan om bijvoorbeeld ziekteresistentie, voederconversie, speciale smaak en structuur van vlees. Geschiktheid als begrazer van schrale natuurterreinen is zo'n eigenschap die juist op dit moment opnieuw in de belangstelling komt.

Belang voor terreinbeheer

In maatschappelijke zin neemt het belang toe van een voldoende oppervlakte natuurgebied en landschappelijk groen. Dat heeft enerzijds te maken met een toenemende behoefte aan

³⁵ Fokkinga, 2001.

³⁶ Hiemstra, 2002

vrijtijdsbesteding in de vrije natuur, maar anderzijds ook met onze nationale verantwoordelijkheid voor het behoud van de (wilde) biodiversiteit. Een belangrijk deel van deze biodiversiteit is gebonden aan open landschappen, zoals heidevelden en schrale, grazige terreinen. Voor het behoud van een groot aantal zeldzame plant- en diersoorten in dergelijke terreinen is begrazing een onvervangbare beheerstrategie. Gezien de terreinomstandigheden zijn juist de oude, zeldzame rassen bijzonder geschikt voor deze taak.

Wetenschappelijk belang

Zowel voor fundamenteel biologisch onderzoek, als voor meer toepassingsgericht ecologisch onderzoek en voor het landbouwkundige onderzoek is het uiterst nuttig om te kunnen beschikken over een ruime genenpool. Een groot reservoir van erfelijke eigenschappen waaruit geput kan worden voor uiteenlopende toepassingen is een eerste wetenschappelijke vereiste om gefundeerde uitspraken te kunnen doen over de onderzochte eigenschappen. Onderzoek naar factoren die resistentie tegen bepaalde ziekten bepalen, al dan niet in relatie tot houderijsystemen, kan daarvan een voorbeeld zijn.

Cultuurhistorisch belang

Ook de collectie Nederlandse veerassen hoort thuis in de rij van landschapsbehoud, monumentenzorg en museale collecties. Het oorspronkelijk streekgebonden voorkomen van de verschillende rassen is daarbij een bijzonder aspect. Het is, evenzeer als een regionale architectuur of streekgebonden verkavelings- en ontsluitingspatroon een uiting van cultureel bepaalde omgang met de fysieke omgeving en als zodanig van groot cultuurhistorisch belang.

Belang voor recreatie en educatie

De oude en zeldzame rassen geven inzicht in de ontwikkelingen in de landbouw en de veehouderij van de afgelopen eeuwen en hebben in die zin een educatief belang. Daarnaast vormen de oude rassen een belangrijk onderdeel in de hobbydierhouderij. In parken, stads- en kinderboerderijen geven de oude rassen een extra esthetische en historische dimensie aan het geheel³⁷.

Het begrip "ras"

Over wat een ras is zijn verschillende definities in omloop. Vaak gaan dergelijke definities uit van min of meer duidelijk van andere te onderscheiden populaties van aan elkaar verwante individuen die zowel genotypisch als fenotypisch meer op elkaar lijken dan op andere rassen. Een als oud te bestempelen landras kan dan onderling weer wat meer variatie en flexibiliteit vertonen omdat minder streng is geselecteerd op gewenste productie-eigenschappen of uiterlijke kenmerken dan in de moderne commerciële fokkerij het geval is. Een oud ras dat eenmaal uitgestorven is kan in principe niet meer gereconstrueerd worden³⁸. Weliswaar zal het in een aantal gevallen mogelijk zijn om door kruising van verschillende individuen van gelijkende rassen een nieuw ras te verkrijgen, dat uiterlijk op het verdwenen ras lijkt, maar daarmee is het ras niet genotypisch te herstellen. Zo lijkt ook het Heckrund wel op de Oeros, maar is het niet hetzelfde: het heeft een veel smallere genetische basis³⁹.

³⁷ van der Ouderaa, z.j.

³⁸ Sambras, 2001

³⁹ van Vuure, 2003